

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Поляков Єтмір Насирович

**ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНИХ ФАХІВЦІВ У ПРОЦЕСІ
ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ СРСР 1920–1930-Х РР.
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ СРР/РСР)**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

В. Сокирська, доктор
історичних наук, професор

«___» _____ 20__ року

Виконавець:

_____ Е. Поляков

«___» _____ 20__ року

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. РАДЯНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАМОВЛЕННЯ НА ІМПОРТ ІНОЗЕМНИХ ФАХІВЦІВ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	15
2.1. Концепція залучення та використання іноземної робочої сили в СРСР.....	15
2.2. Правове регулювання найму іноземної робочої сили та особливості соціального становища іноземних фахівців в Українській СРР/РСР.....	22
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА ПІДПРЕМСТВАХ УСРР.....	29
РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ІНОЗЕМНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ.....	41
4.1. Проблеми соціальної та культурної адаптації трудових мігрантів.....	41
4.1. Повсякдення та матеріально-побутові умови життя іноземних фахівців..	49
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	70

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ВТКЗ – Всесоюзне товариство іноземних культурних зв'язків

КОМСТО – Комісія при будівництві СТО

НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ

НКП – Народний комісаріат праці

РПО – Рада Праці й Оборони

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Торгзін – Управління з торгівлі з іноземцями в СРСР

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ДІПРОМЕЗ – Державний інститут з проектування металургійних заводів

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всеросійської комуністичної партії
(більшовиків)

Інпостач – Всесоюзна контора постачання іноземців

ВСТУП

Актуальність. Тема індустріалізації в СРСР 1920–1930-х рр. є однією з ключових у вивченні економічного розвитку Радянського Союзу, особливо на прикладі Української СРР. Одним із важливих аспектів цього процесу було залучення іноземних фахівців, що сприяло технічному прогресу та впровадженню новітніх технологій на виробництві.

Найсерйозніші суперечки серед професійних українських та зарубіжних дослідників сьогодні виникають через проблеми історії радянського періоду, які були його провідними політичними та ідеологічними детермінантами, особливо перших десятиліть становлення радянської форми держави та відповідної системи політичного управління.

Актуальність дослідження теми використання іноземних фахівців у процесі індустріалізації СРСР 1920–1930-х років, особливо на прикладі Української СРР, обумовлена кількома ключовими факторами. По-перше, індустріалізація в цей період стала однією з наймасштабніших трансформацій в історії СРСР, яка змінила соціально-економічну структуру країни і вплинула на розвиток багатьох секторів економіки. Українська СРР, як один з основних промислових регіонів, відіграла важливу роль у реалізації цієї політики.

По-друге, залучення іноземних спеціалістів і технологій було необхідним для подолання відставання СРСР у технічній сфері та забезпечення ефективної модернізації промисловості. Дослідження цього аспекту дозволяє не тільки зрозуміти роль міжнародної співпраці в процесі індустріалізації, але й оцінити її вплив на розвиток ключових галузей промисловості в Україні.

По-третє, сучасна наукова спільнота та дослідники історії все більше звертають увагу на глобальні аспекти розвитку національних економік, включаючи міжнародні зв'язки та участь іноземних фахівців. Аналіз використання зарубіжних інженерів, технологів та менеджерів у процесі

індустріалізації дозволяє переосмислити вплив західних країн на формування радянської промисловості.

Таким чином, дослідження цієї теми допоможе заповнити прогалини в історіографії індустріалізації СРСР, а також додати нові аспекти до вивчення міжнародної взаємодії в умовах економічної ізоляції Радянського Союзу в міжвоєнний період. Дослідження використання іноземних спеціалістів дозволяє краще зрозуміти роль міжнародної співпраці в економічних перетвореннях України та її внесок у загальнорадянський індустріальний проєкт.

Метою даного дослідження є аналіз ролі іноземних фахівців у процесі індустріалізації СРСР, зокрема в Українській СРР у 1920–1930-х рр., та оцінка їхнього впливу на технічний розвиток і модернізацію промисловості.

Об’єктом дослідження є індустріалізація СРСР, зокрема її перебіг в Українській СРР, з акцентом на міжнародні аспекти цієї політики.

Предметом дослідження є участь іноземних фахівців у реалізації індустріальних проєктів в Українській СРР у період 1920–1930-х рр.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

- проаналізувати причини залучення іноземних фахівців до індустріалізації в СРСР;
- дослідити конкретні приклади участі іноземних спеціалістів у проєктах з розбудови промисловості в УСРР;
- оцінити вплив іноземних технологій і знань на розвиток промислових секторів в Українській СРР.
- виявити проблеми та виклики, пов’язані з участю іноземних фахівців в індустріальних проєктах 1920–1930-х рр.;
- дослідити ставлення радянської влади та суспільства до іноземних спеціалістів;
- узагальнити внесок іноземних спеціалістів в розвиток індустріалізації в СРСР.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі ролі іноземних фахівців у процесі індустріалізації на прикладі Української СРР, що дозволяє заповнити певні прогалини в історичній науці щодо міжнародної співпраці СРСР у сфері промислового розвитку 1920–1930-х рр.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані для глибшого розуміння процесів індустріалізації в радянський період, а також у контексті сучасних економічних відносин між Україною та іншими країнами, де важливо враховувати досвід міжнародної співпраці в галузі технологій, а також у контексті підготовки навчального матеріалу з даної тематики в межах вивчення предмету історії України та всесвітньої історії за програмами загальноосвітніх закладів та закладів вищої освіти.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань у роботі використовуються загальнонаукові та спеціальні історичні методи: аналізу джерел, порівняльно-історичний метод, метод критичного аналізу літератури, а також історико-системний підхід для дослідження ролі іноземних фахівців у процесі індустріалізації.

Апробації результатів та публікації були представлені у вигляді тез доповіді на тему «Причини співпраці іноземних фахівців з радянською владою під час індустріалізації» XI Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (14 травня 2024 р., м. Суми). Виступ з доповіддю на тему «Висвітлення процесу індустріалізації СРСР 1920–1930-х рр. в зарубіжній та українській історіографії» на конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції» (Суми, 8–9 грудня 2023 р.).

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота складається зі списку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, чотирьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (86 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи складає 69 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Для дослідження теми «Використання іноземних фахівців у процесі індустріалізації СРСР 1920–1930-х рр. (на прикладі Української СРР/РСР)» важливі у використанні монографії та наукові праці, статті у наукових журналах, джерела статистики та економічного аналізу, мемуари та спогади.

Наприкінці 1920-х років СРСР зіткнувся з об'єктивною необхідністю залучення іноземної технічної та технологічної допомоги для реалізації своєї програми індустріалізації. Радянський уряд був змушений підписати угоди про іноземну технічну допомогу, закуповувати сучасне обладнання, запрошувати на роботу іноземних спеціалістів та кваліфікованих робітників.

Усю доступну і використану в даному дослідженні історіографію означеної наукової проблеми умовно поділено на радянську, зарубіжну і сучасну українську. Використовуючи принцип проблемного часового ряду, радянську історіографію поділено на окремі періоди.

Перший період припадає на 1920-ті – середину 1950-х рр. і характеризується формуванням єдиної концепції історичного аналізу подій, відображеної в «Короткому курсі ВКП(б)». Суть полягала в тому, що завданням Центрального виконавчого комітету та інших структур управління в СРСР був захист єдності партії. Зміцнення дисципліни партії і держави, вдосконалення апарату Радянської держави. Правляча влада приділяла особливу увагу боротьбі з опозицією.

Цей самий аспект був висвітлений у статті про контрольний орган, яка була опублікована в 1938 році в 33-му томі Великої радянської енциклопедії [25, с. 622]. Реорганізація Центрального комітету в Комітет партійного контролю при ЦК ВКП (б), яка була проведена відповідно до рішення XVII з'їзду партії в 1934 році, і реорганізація місцевих органів управління відповідно до так званого короткострокового курсу партії пояснювалися тим, що колишня система вже була не здатна виконувати свої обов'язки [26]. У

статті, опублікованій у Великій радянській енциклопедії, ця реорганізація була пов'язана зі зростанням величезних потреб у соціалістичному будівництві у 2-му п'ятирічному плані, особливо в прискоренні темпів індустріалізації» [25].

Більшість праць, присвячених питанню матеріального статусу та його структурним елементам, були опубліковані у 1920-х роках. Хоча більшість публікацій 1920-х років певною мірою торкалися питання матеріального статусу вони здебільшого були радше збірниками матеріалів, аніж науковими дослідженнями, що залишало цю тему майже невирішеною. Деякі дослідження були присвячені лише одному елементу, найважливішим з яких була заробітна плата. Особливо цьому питанню присвячені праці І. Дубінської [17–19], Ю. Юр'єва, М. Буяновера [2–3], В. Гуревича та І. Гореліка.

Спільним недоліком вищезазначених публікацій є те, що в них аналізується лише один або, в рідкісних випадках, два роки надходжень, а не весь період дослідження, що значно обмежує можливість проведення широкого динамічного аналізу.

Що стосується монографій, то існує лише одне важливе дослідження, опубліковане А. Ратшиним у 1920-х роках [56]. Слід зазначити, що це дослідження недостатньо повно висвітлює динаміку заробітної плати в промисловості УСРР. Що стосується цін, ще одного важливого елементу добробуту, то історичний аналіз показує, що це питання неодноразово привертало увагу істориків та економістів. Наприклад, у 1922–1925 роках Н. Філіпова, І. Дубинська [17; 18] та Г. Полляк [51] опублікували дослідження, присвячені аналізу цінових тенденцій та характеристик бюджетних ресурсів. Вони проаналізували динаміку роздрібних цін та їх вплив на доходи і витрати трудящих республіки. Однак у 1920-х роках питання ціноутворення не було достатньо проаналізовано.

Уже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відбулася корекція застарілих стереотипів та виявлення прихованих або сфабрикованих тем. Становлення багатопартійної системи в Україні та супутній їй ідеологічний плюралізм викликали інтерес істориків у дослідженні питання встановлення

однопартійної диктатури, що стало передумовою для формування тоталітарного режиму в УРСР.

Певний час радянські історики апологетично зосереджувалися виключно на успіхах індустріалізації, народному ентузіазмі щодо першої п'ятирічки та розвитку «соціалістичної гонки», яка перевищила план, повністю ігноруючи ціну, яку заплатив народ за сталінську економічну модернізацію.

Сучасний етап історіографії економічної політики характеризується якісними змінами та трансформаціями. Праці В. Даниленка [9], Г. Касьянова та С. Кульчицького [34–36], опублікована в 1991 р., присвячена вивченню питання добробуту в Україні. Сучасні українські історики, такі як О. Бойко [1] та С. Кульчицький [34–36], у своїх працях розкрили справжні джерела фінансування індустріалізації 1930-х років.

Серед узагальнюючих праць варто виділити монографію С. Кульчицького [35]. Його висновки стали основою та орієнтиром для інших історичних досліджень різних аспектів моделі непу індустріалізації. Дослідження В. Колесника та Г. Коцур містять детальні історіографічні описи досліджень багатьох соціально-економічних та політичних аспектів НЕПу [25; 29].

Життєвий рівень робітників проаналізовано в монографії О. Трубенка [63]. Слід зазначити, що це дослідження не аналізує основні параметри матеріального становища, а його хронологічні межі поширюються лише на другу половину 1930-х рр.

Проблеми державного управління промисловістю у 1920-х роках, соціального забезпечення на підприємництвах, тобто питання, що стосувалися матеріального добробуту робітників промислових підприємств були в центрі уваги В. Слотник [58], К. Шиян [69] та З. Священко [57].

Основними факторами, що визначали економічне становище громадян, є рівень енергозабезпечення та якість продуктів харчування. Проте наукові дослідження на цю тему є обмеженими. У вже згаданому дослідженні

I. Дубінської [17–19] зроблено спробу проаналізувати енергетичну цінність раціону харчування та порівняти її з рівнем доходів найманих працівників. Хоча матеріал, безсумнівно, цікавий з наукової точки зору, обмеженість географічної території не дозволяє об'єктивно оцінити стан харчування всього населення України. Більш цінною для дослідників цієї теми є наступна робота I. Дубинської, в якій представлено матеріал щодо змін бюджетних ресурсів по всій республіці та їх структурних елементів.

Характер першого радянського «проекту пам'яті» та радянська політика в цілому, представлено в дослідженні Фредеріка Корні та Катерини Кларк. Вплив ідеології на політику пам'яті було описано в дослідженнях Сергія Єкельчика [20] та Штефана Плаггенборга [48], присвячених соціальній та культурній політиці, яка здійснювалася в Радянському Союзі протягом 1920–1930-х років.

Йохен Хелбек [77] та Стівен Коткін [81–82] досліджували вплив ідеології саме на спогадах трудящих перших десятиліть існування рад. Ці автори пропонують методологію та підходи до вивчення радянських документів. Мета дослідження – проаналізувати вплив радянської ідеології на робітників 1920–1930-х років через посилення на їхні спогади.

Книга «Американський інженер у сталінській Росії: спогади Зари Віткін, 1932–1934» [86] – це мемуари американського інженера Зара Віткіна, який приїхав до СРСР в 1930-х роках для роботи в рамках індустріалізації, організованої Сталіним. Це цінне джерело інформації для розуміння того, як іноземці, особливо інженери та техніки, працювали в радянській економіці на той час.

У мемуарах Зара Віткіна продемонстровано життя іноземців. Він дає важливу внутрішню перспективу і показує, як технічний прогрес і гуманітарні проблеми переплітаються в контексті сталінського режиму. Ці мемуари є цінним документом для розуміння не тільки індустріалізації Радянського Союзу, а й більш широкого соціально-політичного процесу, що відбувався в Радянському Союзі в 1930-х роках.

Цікавими та корисними є сучасні роботи зосереджені у наукових журналах. Для досягнення поставленої мети цінним джерелом обрано два тексти спогадів. Вони були написані під час другого радянського «проекту пам'яті», присвяченого «побудові соціалізму». Спогади були представлені у формі щоденників: Джона Скотта «За Уралом. Американский рабочий в русском городе стали» та «Записки будівельника» Бориса Вейде (1908–1935) в роботі дослідниці Оксани Клименко [80]. Спільним для обох щоденників був опис широкомасштабної індустріалізації, що проводилася в СРСР наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років. Крім того, був особистий досвід обох авторів, пов'язаних важким ідеологічним впливом.

На перший погляд може здатися, що ці спогади дуже схожі, оскільки написані приблизно в один час і описують «побудову соціалізму» на двох визначних проектах: будівництві Магнітогорська та Дніпровської ГЕС (ДніпроГЕС). Проте вплив радянської ідеології на авторів був іншим. Їхнє індивідуальне походження може дати пояснення. Перший автор Джон Скотт був американцем. Свої спогади у формі щоденника написав під час проживання в Магнітогорську (з 1931 по 1937 рік). Його спогади були вперше опубліковані в США в 1941 році, після того, як він покинув Радянський Союз. У 1991 році вони були видані в Росії. Фотографії Скотта, його сім'ї і Магнітогорська додали в російське видання. Вибір цих спогадів для дослідження не випадковий, адже їх автор, американець, позиціонував себе як радянського робітника, «туземця». Ці спогади показують, як американець під впливом радянської ідеології намагався стати «новою людиною» і навчився писати про себе «як про більшовика». Ще одна особливість цих спогадів полягає в тому, що вони показують, як Скотт змінив своє ставлення до Радянського Союзу і, відповідно, чи вдалося йому не бути «аутсайдером» у радянському суспільстві.

Наступний автор – латиш Борис Вейде, родина якого жила під Мелітополем. Ця людина позиціонувала себе як радянського робітника, оскільки працював на двох радянських проектах – заводі в Запоріжжі та

ДніпроГЕС. Про його самоідентифікацію свідчить і назва його спогадів («Записки будівельника»). На думку деяких дослідників, його мемуари були проектом усього життя і їх можна поділити на три частини, з яких збережено лише одна (про період з 1923 по 1935 рр.). У центрі цих спогадів події перших двох п'ятирічок. Спогади спочатку були розміщені в Інтернеті, а згодом опубліковані у 2012 році. Цю частину спогадів можна було переписати у повоєнний час, оскільки вони були присвячені сину Вайде, Феліксу Борисовичу.

Ці спогади, як і Джона Скотта, написані як щоденник, але головна їхня особливість полягає в тому, що їх автором була «нова радянська людина», яка писала про себе «правильно», демонструючи свою відданість державі. Деякий час працював кореспондентом місцевої газети «Червоне Запоріжжя». На проекті «Дніпробуд» був членом комісії з виявлення «підривних елементів» серед робітників. Таким чином, його щоденник є прикладом того, як зовнішній контроль впливав на внутрішню самоцензуру під час його написання.

У контексті дослідження важливим є також джерела статистики та економічного аналізу. «Статистичні збірники СРСР за 1920–1930 роки» – офіційні збірники, які містять дані щодо індустріального розвитку та участі іноземних компаній і спеціалістів. «Промисловість Української РСР: звіти та плани» – звіти про розвиток промисловості в Україні в рамках загальносоюзної політики індустріалізації.

У дослідженні також використано національні та партійні видання радянського періоду. Серед них: «КПРС на з'їздах, конференціях, пленумах, у резолюціях і рішеннях ЦК» [21]; «Съезды Союза ССР: сборник документов» [62]; «Комуністична партія України на з'їздах, конференціях, пленумах, у резолюціях і рішеннях ЦК» [26]. Проаналізовано стенографічні звіти [24], резолюції та рішення з'їздів РКП(б)-КПРС і КП(б)У, що стосуються питань економічного становища та власне розвитку промисловості.

Таким чином, ці історіографічні матеріали та джерела дозволяють побудувати чітку картину процесу залучення іноземних фахівців до

індустріалізації Української СРР у контексті загальносоюзної економічної політики. Цінним джерелом виступають мемуари та спогади тогочасних учасників процесу індустріалізації.

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАМОВЛЕННЯ НА ІМПОРТ ІНОЗЕМНИХ ФАХІВЦІВ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

2.1. Концепція залучення та використання іноземної робочої сили в СРСР

Ідеологія в радянському суспільстві була невід'ємною частиною всіх політичних, економічних, соціальних і культурних процесів. Відповідно до новоствореної класової концепції, розробленої істориком-марксистом Михайлом Покровським, Жовтнева революція була відправною точкою «більшовицької» історії. Це трактувалося як початок нової ери. Революціонери називали себе будівниками «нового», «справедливого», «мирного» та «ідеального» світу [80, с. 37]. Крім того, більшовики ототожнювали себе з революційними рухами попередніх епох, такі як Паризька Комуна, і з «попередниками», такими як Спартак, разом із його повстанням.

Однією з особливостей радянської ідеології було її заперечення концепціям, які пропагувалися в Російській імперії. Наприклад, радянські ідеологи 1920-х років заперечували поняття «національної історії». Спонукою до цього став «Маніфест Комуністичної партії», в якому проголошувалося, що «робітники не мають батьківщини». Згідно з «Маніфестом», «історія всіх суспільств, що існували до цього часу, є історією класової боротьби». Слід також зазначити, що радянська ідеологія протягом перших двох десятиліть існування Радянського Союзу зазнала певних змін. Зокрема, впровадження у світ революції, як вказували більшовики в 1917 і на початку 1920-х років, з часом трансформувалася в рух за визволення «пригноблених» народів «капіталістичних» країн Заходу [80, с.38].

«Світова революція» чекала б більш сприятливих умов. Крім того, після жовтня 1917 року більшовики різними методами намагалися сформувати образ «нової людини».

Натомість у другій половині 1920-х років, з проголошенням першої п'ятирічки, під впливом нових постулатів у радянській ідеології відбулися зміни в образі «нової людини»: тепер це був робітник з «правильного» роду, тобто його родина до Жовтневої революції була бідного селянського або робітничого роду, не належала ні до «капіталістичних», ні до «експлуаторських» таборів [80, с. 39]. Вони склалися з колишніх землевласників і державних службовців імперських часів.

Поширення ідеології було тісно пов'язане з політикою пам'яті переслідували більшовики. Політика пам'яті в перші десятиліття радянського існування характеризувалася своєю організацією «проектів пам'яті» під наглядом спеціально створених державних інституцій, зокрема Комісії з історії Комуністичної партії та Жовтневої революції (Істпарт) та комісії з історії фабрик і заводів при ЦК ВКП(б). Відбулось запровадження нової версії більшовицької історії та формування «нової людини». Інструментом для цього стала побудова мемуарів про Жовтневу революцію та «побудову соціалізму». Перший «проект пам'яті» був присвячений подіям жовтня 1917 року, які у спогадах революціонерів подавалися як революція.

Наступною кампанією стало написання робітниками мемуарів про свою «боротьбу» за «світле соціалістичне майбутнє». Це відбувалося в роки перших двох п'ятирічок. У своїй статті, опублікованій в газетах «Правда» і «Известия» 7 вересня 1931 р., Максим Горький пояснював необхідність відзначати успіхи «побудова соціалізму» та про участь робітників у цьому процесі: «Робітники створили фабрику, вони повинні написати історію її створення» [79, с. 27]. Організація та проведення цих «проектів пам'яті» стала мотивацією «зверху» для працівників думати та розмірковувати про себе та про те, що відбувається навколо них. Таким чином робітники мали навчитися думати й писати «як

треба», «як більшовики», використовуючи формалізовану мову, стаючи таким чином «новими людьми».

Від самого початку свого приходу до влади більшовики прагнули організувати «світову комуністичну революцію». Їм не вдалося здійснити агресивний прорив і революціонізувати Польщу, яка була відновлена після закінчення Першої світової війни. «Чудо над Віслою» завадило Червоній армії зробити це. Але радянське керівництво продовжувало плекати цю ідею.

СРСР був особливо зацікавлений у промислово-технічній допомозі в економічно розвинених країнах, де діяли радянські організації міжнародної допомоги. У Німеччині, наприклад, вербуванням та працевлаштуванням фахівців займалася «Міжнародна трудова допомога торговельно-промисловій корпорації СРСР», що базувалася в Берліні [55]. Багато радянських підприємств не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості кваліфікованих фахівців і відкрито заявляли державі про необхідність залучення невеликої кількості спеціалістів з Німеччини.

Так, наприкінці 1922 року правління машинобудівного заводу «Комінтерн» (Петроград) звернулося до ВУЦВК з проханням надіслати з Німеччини кваліфікованих робітників і фахівців з машинобудування, складальників машин, техніків, теслярів, формувальників, свердлувальників, лудильників, мулярів та інших спеціальностей [30, с.158]. Фабрика вимагала, щоб витрати на транспортування робітників до нашої країни взяла на себе держава. У цьому випадку йшлося переважно про робітників, але ВРНГ не вважав такі витрати обґрунтованими і відмовлявся брати на роботу іноземців, посилаючись на безробіття в країні загалом і в Петрограді зокрема. Це означало, що Народний комітет праці (НКП) мусив отримувати свою дефіцитну робочу силу переважно з місцевих джерел [8, с. 54]. Схоже, що НКП був повністю відданий цьому принципу і вдавався до найму кваліфікованих кадрів з-за кордону лише тоді, коли це було дійсно необхідно. Залучення професіоналів до НКП та Канади було проблематичним.

Іншими словами, Народний комісаріат праці (НКП) мав можливість набирати дефіцитну робочу силу переважно з місцевих джерел і вдавався до найму кваліфікованих кадрів з-за кордону лише тоді, коли це було дійсно необхідно. У Північній Америці та Канаді за залучення фахівців відповідало Товариство технічної допомоги СРСР (ТАС СРСР). Його діяльність включала не лише закупівлю технічного обладнання та організацію його відправлення, але й безпосередню організацію груп іноземних робітників, ретельний відбір кандидатів та їх переправлення до СРСР.

Центральне бюро ОТП приділяло серйозну увагу підбору членів комун. Реєміграція та трудова еміграція з США до СРСР мала організаційний характер і здійснювалась Центральним секретаріатом ОТП шляхом організації комун та змін серед бажаючих емігрувати до СРСР, особливо в сільськогосподарському секторі [44, с. 258]. У наступному робочому звіті М. Осадчий, заступник генерального секретаря Радянського центру ОТП у США, зазначав про статті, що вказують на складну економічну та соціальну ситуацію в СРСР, важкі умови, в яких доводилося працювати комунам, а також на ретельний і обережний відбір членів комун.

Радянський уряд інформував Радянську асоціацію технічної допомоги про поточні потреби та можливості держави. На ранніх етапах надання міжнародної допомоги СРСР іноземні асоціації відігравали важливу роль у залученні необхідних іноземних робітників і фахівців.

У середині 1920-х років, коли перед радянською державою постало завдання розбудови матеріально-технічної інфраструктури країни, залучення іноземних фахівців для роботи у важкій промисловості стало нагальним питанням. Вже 23 листопада 1920 року Рада народних комісарів прийняла постанову «Про загальні економічні та юридичні умови концесій», спрямовану на залучення західних компаній та іноземного капіталу до видобутку та переробки природних ресурсів країни [12].

У вересні 1924 року Вища рада народного господарства (ВРНГ) СРСР приділила цьому питанню особливу увагу, цитуючи доповідь КОМСТО:

«Проблема залучення іноземних технічних сил до нашої державної промисловості має величезне значення. Умовою подальших успіхів є перехід до більш досконалих методів праці та вищої технологічної культури» [40, с. 53].

Оскільки не було жодної можливості приходу комуністичної партії до влади на виборах у мирний час в Європі, радянське керівництво розглядало альтернативний сценарій. Й. Сталін розумів, що новий військовий конфлікт у світовому масштабі неминучий, і хотів використати його як переможний марш Червоної армії для встановлення комуністичного панування в європейських країнах. Тому необхідно було серйозно готуватися до війни. Політика індустріалізації була покликана зробити СРСР сильним у військовому плані.

14-й з'їзд ВКП(б), що відбувся у грудні 1925 року і став відомим як «з'їзд з індустріалізації», схвалив політику Центрального Комітету, спрямовану на забезпечення переважного розвитку важкої промисловості [65, с.238]. Себто, щоб економічне будівництво розвивалось таким чином, щоб СРСР перестав бути країною імпорту машин та обладнання і став країною, що їх виробляє. З'їзд був стурбований балансом кваліфікованої робочої сили та його невідповідністю балансу промисловості.

На пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 року було запропоновано вести рішучу боротьбу з «противниками режиму економії та продуктивної праці» у виробничому секторі (всі такі ініціативи згодом трансформувалися у 1930-х роках, наприклад, боротьба з прогулами та проти тих, хто виступав проти виділення «добровільних» коштів на індустріалізацію (згодом вони перетворилися на поточні позики від населення) [45, с. 267]. У 1927–1928 роки стали періодом нової боротьби за заміну саморегульованих економічних процесів у народному господарстві централізованим регулюванням. Це був період пошуку нових рішень для заміни саморегульованих економічних процесів у народному господарстві централізованим регулюванням. Створювалися нові системи централізованого управління економікою.

У ремісничій галузі, наприклад, більшовики знайшли альтернативу, яка могла б нейтралізувати приватний економічний механізм у виробництві та «замінити» його у збуті. Але найважливішим питанням, порушеним на пленумі, був пошук додаткових коштів для індустріалізації. Це було пов'язано із завданням створення явної переваги «соціалістичного» сектору над приватним в економіці.

У 1925–1926 роках промисловість потребувала 433 тис. додаткових кваліфікованих робітників, але держава могла забезпечити лише чверть з них з внутрішніх джерел [44, с. 259]. Кваліфікована робоча сила в Радянському Союзі також була в дефіциті. Тому завдання полягало в тому, щоб отримати спеціалізованих і кваліфікованих працівників, яких потребували державні установи та підприємства, з-за кордону. Міграційний відділ розробив положення про порядок залучення іноземних робітників, згідно з яким усі організації, що бажали залучити іноземних робітників, повинні були двічі на рік подавати до Міграційного відділу план залучення робітників з-за кордону.

Найбільшими іноземними колоніями були в Сталінграді та на Харківському тракторному заводі. На цих заводах працювали фахівці з США, Німеччини, Чехословаччини та Австрії. Не випадково саме німецькі фахівці мали найбільший досвід і ноу-хау, і саме Німеччина стала основним джерелом кваліфікованої робочої сили.

Не випадково саме Німеччина стала основним джерелом кваліфікованої робочої сили. Німецьких фахівців запрошували для роботи в різних галузях. Металургів відправляли ділитися досвідом з робітниками заводу «Серп і молот» у Москві.

На заводі «Електроапарат» у Ленінграді страйкові команди ділилися своїми знаннями з робітниками. На останньому заводі страйкова бригада німецьких робітників здобула заслужену славу завдяки перевиконанню виробничих планів заводу. Ленінградський завод.

У роки першої п'ятирічки на Московському електротехнічному заводі працювало 152 іноземних робітників і 16 експертів [12]. У 1929 році німецькі

фахівці працювали в Москві в Центральному бюро іноземних консультацій, Стройбуді, Стройконсультації, Строймеханіці, Текстильбуді, Трумбуді, Цеглобуді, Металобді, Гравелектро, Н.К.П.С. (Народний комітет шляхів сполучення), Мосбуді, Голоvmашбуді та інших організаціях, Держпромбуд, Будівельний комітет Верховної Ради СРСР та інші [32, с.43].

Що стосується території України, то за короткий час більшовики спробували перевести більшовицьке населення у статус найманої робочої сили на державних фабриках, заводах, у колгоспах і радгоспах, а також у статус найманих робітників у колгоспах і радгоспах. Єдиним способом досягти цього за часів правління більшовицької партії було застосування сили для побудови нового суспільства революційним шляхом на частково патріархальних засадах.

Іншими словами, вона прагнула оминати весь період натурально-капіталістичних відносин. Будь-яка інша форма політичного правління вступала б у прямий конфлікт із встановленою диктатурою, підпорядкувала б собі приватну власність мас і не дала б можливості надалі забезпечити прогрес на шляху індустріалізації, особливо прискореної індустріалізації. На переломі непу радянська держава почала руйнувати те, що залишилося від спеціальних економічних механізмів непу.

До 1932 року радянська держава почала руйнувати те, що залишилося від спеціальних економічних механізмів НЕПу, і врешті-решт розробила цілу систему, засновану виключно на політичних репресіях.

2.2. Правове регулювання найму іноземної робочої сили та особливості соціального становища іноземних фахівців в Українській СРР/РСР

Іноземці, які мігрували на територію СРСР для виконання економічно та культурно корисної роботи, мали особливе економічне та політичне значення для радянської держави. Тому визначення прав іноземців, які в'їжджали до СРСР як переселенці для

роботи в промисловості або сільському господарстві, було справою виняткової важливості. Слід визнати, що в міграційному законодавстві нового СРСР було багато прогалин, які необхідно було заповнити: Стаття 1 Конституції СРСР 1924 року поклала «основне законодавство в галузі федерального громадянства і прав іноземців» на вищий орган СРСР [33, с.137]. Центральний Виконавчий Комітет СРСР, на підставі пункту «р» статті 1 та вищезгаданого пункту, доручив «основне законодавство в галузі союзного громадянства та прав іноземців» вищому органу влади СРСР». Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік повинен був регулювати основні права та обов'язки іноземців на території СРСР на підставі пунктів «р» і «х» статті 1 Конституції СРСР.

Питання правового статусу іноземців розглядалося в низці законопроектів, які згодом лягли в основу закону про іноземних громадян. Декрет ВЦВК «Про правове становище іноземців в СРСР» надавав іноземцям наступні права: «Іноземці, які проживають в СРСР з метою працевлаштування, належать до робітничого або селянського класу і не користуються працею інших, користуються тими ж політичними, особистими і майновими правами, що й радянські громадяни; вони мають ті ж права, що й громадяни НКЗС або його підрозділів; вони мають ті ж права, що й громадяни СРСР; вони мають ті ж права, що й громадяни УСРР [20, с.37]. Іноземні громадяни, яким НКЗС або його підрозділи дозволили в'їзд до СРСР, користуються правом вільного пересування по території СРСР на тих же підставах, що й радянські громадяни.

З метою полегшення пересування іноземних робітників до місць роботи в сільському господарстві та промисловості в межах СРСР, Центральний Виконавчий Комітет і Народний Комісаріат СРСР розробили наступні спеціальні пільги

а) «перевезення сільськогосподарських і промислових емігрантів і реемігрантів та членів їхніх сімей, сільськогосподарського і промислового інвентарю та обладнання, а також майна, що ввозиться для

сільськогосподарських і промислових цілей, за пільговими залізничними і водними тарифами, встановленими для емігрантів»;

б) звільнення від мита, митних зборів та акцизів на сільськогосподарські та промислові запаси та обладнання, а також особисті та домашні речі мігрантів та реемігрантів, відповідно до спеціальних інструкцій, підготовлених Митно-тарифною комісією та затверджених Радою праці та оборони;

в) звільнення від гербового збору договорів про надання землі сільськогосподарським мігрантам і реемігрантам та договорів про надання промислових підприємств промисловим мігрантам і реемігрантам.

На підставі Постанови Центрального Виконавчого Комітету та Народних Комісій СРСР від 31 березня 1925 року «Про пільги сільськогосподарським і промисловим емігрантам і реемігрантам» [52] затвердила особливу інструкцію про ввезення сільськогосподарського і промислового інвентарю, що використовується сільськогосподарськими і промисловими емігрантами і реемігрантами для особистого і домашнього вжитку, і предметів особистого і домашнього вжитку сільськогосподарськими і промисловими емігрантами і реемігрантами, а також особливу інструкцію про ввезення таких предметів.

На наш погляд, причини для міжнародного співробітництва були об'єктивними. Це і необхідність індустріалізації, і відсутність досвіду будівництва великих промислових об'єктів, і відсталість вітчизняних технологій, і відсутність потужної техніки. Водночас розвинені країни, здебільшого західні, досягли успіхів і видатних результатів у галузі промисловості: наказом Вищої ради народного господарства від 4 липня 1929 року було видано директиву «Про наймання і використання робочої сили» [22, с. 111]. Директива супроводжувалася економічним застереженням.

У другому пункті директиви йшлося про необхідність «залучення грамотних фахівців з-за кордону для участі в роботах із раціоналізації та реконструкції виробництва».

Раціоналізація виробництва, реконструкція виробництва, для новостворюваних галузей промисловості, для підготовки нових фахівців, а також для загальних робітників у тих спеціалізованих галузях, де в СРСР відчувається нестача робочих рук» [23, с. 128]. Зрозуміло, що необхідність такої освіти пояснювалася гострою потребою в іноземних фахівцях і водночас прагненням ефективно залучати іноземних фахівців у виробництво.

Фактор привабливої економічної могутності капіталістичної держави, з якою більшовики перебували в ідеологічній конкуренції, змушував радянське партійно-державне керівництво йти на тимчасові поступки, а також проводити нову економічну політику. Це були лише тимчасові поступки дрібному капіталу.

Напрями співпраці визначалися радянською стороною. Ця партійно-державна ініціатива співпраці особливо яскраво проявилася в перші роки форсованої індустріалізації. 3 лютого 1928 року Політбюро ЦК КПБУ, розглядаючи питання про будівництво мосту в Дніпропетровську, визнало за доцільне розглянути питання про розміщення замовлення «на заводах Союзу, зокрема на заводах Дніпра» [22, с. 112]. Кількість експертів, яким дозволялося виїжджати за кордон, була суворо обмежена. Необхідність таких поїздок не була вирішальною для підприємств. Наприклад, відомо, що 23 січня 1928 року Секретаріат ЦК КП(б)У уповноважив дві групи виїхати за кордон.

Одна група мала «з'ясувати становище з видобутком руди» у США, інша – «ознайомитися з проблемами будівництва». Однак кількість мандрівників було скорочено з 14 до 8. Із самого факту співпраці з окремими іноземними компаніями можна зробити висновок про переваги ринкової економіки та політичної системи держави, що дали змогу підприємцям зі своєї країни вийти на зовнішні ринки та співпрацювати задля економічної зручності своїх компаній, а отже, і своїх громадян. Ми доходимо висновку, що політична система СРСР значно звузила можливості для взаємовигідного економічного співробітництва. Пріоритетні сфери застосування іноземних технологій і

фахівців в Україні: будівельні технології, енергетика, металургія та машинобудування.

У країні не було відповідного обладнання, яке дозволило б проводити масштабні, швидкі роботи світового рівня. Проблема була настільки серйозною, що не могла бути вирішена навіть протягом кількох років. Офіційна газета Народного комітету важкої промисловості пише: «Багато великих проєктів металургійного будівництва перебувають під загрозою зриву саме через відсутність обладнання» [22, с. 111].

Затверджено спеціальні інструкції щодо ввезення товарів для особистого та домашнього використання агропромисловими мігрантами та реемігрантами. На іноземців поширювалися ті ж податкові та трудові зобов'язання, що й на радянських громадян, але вони не підлягали військовій повинності. Перебуваючи на території СРСР, іноземні громадяни в рівній мірі підпорядковувалися законам і розпорядженням як центральних, так і місцевих органів влади. Якщо договори, укладені СРСР з іноземними державами, суперечили міграційному законодавству, чинному в СРСР, пріоритет мали правові норми. Інструкція про ввезення сільськогосподарського реманенту, особистих і домашніх речей сільськогосподарських і промислових переселенців та реемігрантів визначала статус іноземців у цих країнах наступним чином. Рішення про висилку іноземців з СРСР приймається за рішенням суду або в адміністративному порядку [63, с. 8–9].

Адміністративна процедура здійснювалась за домовленістю між Народним комісаріатом внутрішніх справ і членами НКЗС при уряді Федеративної Республіки та за розпорядженням Народного комісаріату Республіки.

Іноземним фахівцям і робітникам гарантувалося чотири тижні оплачуваної щорічної відпустки на рік. Один тиждень оплачуваної щорічної відпустки був гарантований. Радянським робітникам надавалась відпустка тривалістю не більше 12 робочих днів [63, с. 9]. За винятком особливих випадків, у період відпустки надавалась додаткова відпустка. Додаткова

відпустки надавалася Працівникам з ненормованим робочим днем надавалася додаткова відпустка як компенсація за роботу і навантаження за межами нормального робочого часу. Крім того, іноземні громадяни, зайняті на роботах з небезпечними та шкідливими умовами праці, за списками професій, встановленими КЗпП або колективними договорами, якщо ці списки не передбачають відпустки різної тривалості.

Банк-засновник був зобов'язаний щомісяця перераховувати частину зарплати в іноземній валюті родині працівника. Працівникам та їхнім сім'ям надавали одну або дві мебльовані кімнати, залежно від кількості працівників.

Фонди гарантували витрати на проїзд від місця проживання працівника до місця призначення. Після закінчення терміну дії контракту іноземного експерта Фонд брав на себе витрати на повернення іноземного експерта.

Підписуючи угоди про технічну допомогу з іноземними компаніями, місцеві організації брали на себе ширші зобов'язання, ніж за вищезгаданими угодами. З метою забезпечення належних умов життя іноземних фахівців, які працювали в СРСР, державні органи влади, відповідно до радянського циркуляру про зовнішньоекономічні зв'язки від 23 липня 1930 року, надали іноземним фахівцям право отримувати поштові посилки з-за кордону в першочерговому порядку [63, с. 11]. Ці посилки мали містити предмети особистого вжитку для спеціалістів та членів їхніх сімей, які проживали разом з ними.

З 1 вересня 1930 року за наказом Наркомату охорони здоров'я СРСР усі іноземні фахівці, які працювали в СРСР, мали право отримувати в поштових посилках з-за кордону за спеціально встановленими тарифними ставками певну кількість на одну особу для особистого споживання наступних предметів[26].

Предмети, одержані іноземними спеціалістами з-за кордону на пільгових умовах тільки для особистого користування членів сім'ї, які проживають разом з ними в СРСР. У разі продажу товарів, виданих на

пільгових умовах, без відповідного дозволу, покупці можуть бути притягнуті до відповідальності за контрабанду згідно з чинним законодавством.

Усі установи та промислові підприємства, де працювали іноземці, були зобов'язані вести точний облік виданих їм посилок. Недотримання встановлених норм щодо кількості та змісту посилок не допускалося. Наприклад, згідно з пільговими нормами, кількість посилок, які отримували фахівець і члени його сім'ї, обмежувалася двома на особу на місяць. Організація атестації на робочому місці

Відповідно до пункту 1 Наказу № 113232 ВЦВК СРСР від 5 жовтня 1930 року, облік посвідчень, посилок і предметів, що містилися в посилках, централізовано вівся в бюро, створеному при об'єднанні [21]. В інших промислових організаціях (заводах, трестах, лабораторіях тощо) цю роботу виконував відділ інституту, відповідальний за обслуговування іноземних фахівців.

Згідно з постановою РНК СРСР від 23 серпня 1934 року «Про порядок укладання контрактів з іноземними фахівцями», трудові договори установ і підприємств з іноземними фахівцями, запрошеними до СРСР, мали затверджуватися керівниками відповідних народних комісаріатів і центральних міністерств [46]. Розмір та умови оплати праці, передбачені контрактом, мали бути заздалегідь узгоджені з Народним комісаріатом фінансів СРСР. Певним категоріям іноземних фахівців гарантувався пільговий режим.

До початку Другої світової війни в СРСР працювали іноземні фахівці, наприклад, висококваліфіковані робітники, яких потребував уряд. З іншого боку, звичайні робітники здебільшого виїхали з країни після 1935 року, оскільки втратили надію зберегти свій привілейований статус і спеціальне постачання через Інпостач [12].

Таким чином, іноземці, які в'їхали до СРСР як емігранти з метою працевлаштування, або, за радянською термінологією, «економічно і

культурно корисної праці», користувалися політичними, особистими та майновими правами громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Вони користувалися політичними, особистими і майновими правами громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Іноземні громадяни були зобов'язані нарівні з радянськими громадянами сплачувати податки і виконувати трудову повинність, мали право вільно пересуватися в межах країни, але не підлягали призову на військову службу.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРЕМСТВАХ

Згідно зі сталінською програмою індустріалізації, основним джерелом коштів для індустріалізації було селянство, і планувалося скуповувати зерно у селян за низькими цінами, продавати його іншим країнам за ринковими цінами, а прибутки використовувати для фінансування індустріалізації. Селянський опір цій політиці було подолано примусовою колективізацією, розкуркуленням та штучними голодоморами. Однак проблема забезпечення людськими ресурсами, необхідними для масштабного індустріального будівництва, залишалася. Це було пов'язано з тим, що в СРСР не було фахівців необхідного калібру, і ніхто раніше не займався проектуванням і будівництвом у таких масштабах [6]. Тому радянське керівництво почало шукати та запрошувати архітекторів, конструкторів та організаторів виробництва з інших країн.

Масштаби більшовицької концесійної політики вражають: запрошення іноземних архітекторів до СРСР окреслено в постановках Раднаркому від 2 серпня 1925 року «Про заходи щодо забезпечення радянської промисловості кваліфікованими фахівцями» та Раднаркому від 15 лютого 1927 року «Про залучення фахівців з-за кордону». До лютого 1928 року в СРСР діяла 61 іноземна концесія загальносоюзного значення та 53 – республіканського значення. І в кожній з них працювали іноземці: Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1928 року, у 1929–1930 роках планувалося залучити ще 1–3 000 іноземних спеціалістів [57, с.112]. І це був лише початок. Така політика погано вписувалася в дискурс радянського уряду про «вороже капіталістичне оточення».

У 1926 році було створено Державний інститут з проектування металургійних заводів (ДІПРОМЕЗ) для проектування цих заводів. Згідно з

документами радянських часів, інститут спроектував низку гігантських підприємств у СРСР, зокрема «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпропетровськсталь» та Запорізький алюмінієвий комбінат [6]. Фактично, ДПРОМЕЗ був залучений до проектування цих та інших заводів на початку свого існування, але не діяв як проектна організація; основним завданням ДПРОМЕЗу був аналіз західних технологій та відбір компаній, які могли б якнайшвидше здійснити проектування заводів для СРСР.

Потім ці компанії були запрошені до СРСР для виконання робіт на замовлення радянського уряду. Дослідивши американський та європейський ринки, інститут знайшов відповідного підрядника. Ним стала Albert Kahn Associates Incorporated, детройтська проектна фірма, яку очолював відомий американський інженер-архітектор Альберт Кан [75]. Кан зумів розробити принципово нову систему організації проектних робіт. Його компанія, в якій працювало 400 осіб у США, видавала комплект креслень на об'єкт протягом тижня, а готова будівля зводилася протягом п'яти місяців. На той час такого не робили ніде в світі, не кажучи вже про Радянський Союз.

У 1929 році, в розпал Великої депресії, компанія Кана несподівано отримала контракт на проектування Сталінградського тракторного заводу. Будівельні конструкції для цього були виготовлені в США і перевезені до СРСР, де їх зібрали за півроку. Незабаром завод почав випускати трактори і танки. Компанія Кана стала головним архітектором і радником радянського уряду з питань промислового будівництва. На той час вона отримала замовлень на суму 2 мільярди доларів США (200–250 мільярдів доларів США в сучасних цінах) [12]. Між 1929 і 1932 роками компанія Кана спроектувала і побудувала 521 завод в СРСР [12]. Вона також виступала координатором співпраці між радянськими замовниками та сотнями західних фірм, які постачали обладнання та консультували з питань будівництва окремих заводів. Конструкторське бюро в Детройті не встигало справлятися з таким обсягом роботи, тому в Москві був створений інститут «Держпроектбуд»,

який очолив брат Альберта Кана – Моріс, і в якому працювали 25 американських інженерів.

У Держпроектбуді виконувався великий обсяг проектних робіт, а також проводилося широке навчання. Загалом понад 4 000 радянських архітекторів, інженерів, техніків і студентів пройшли через нього, щоб вивчити і застосувати на практиці методи потокового конвеєрного проектування [57, с.113]. Таким чином, іноземні компанії, що маскувалися під радянські інституції, долучилися до індустріалізації СРСР. Серед них слід назвати проектувальників таких заводів, як «Запоріжсталь», «Дніпрогес», «Дніпро», «Харків», «Донецьк» та інших. Але не тільки заводів. Поблизу підприємств було збудовано велику кількість житлових масивів. Будівництвом керували дві трестові компанії: «Дипломат» (американські інженери) та «Стандартмістпроект» (німецькі інженери). Група німецьких інженерів Ернста Мая та Ганса Майєра працювала над низкою житлових проектів у сучасних промислових містах України[78]. Американський дослідник Волтер Дюн стверджує, що гребля Дніпровської ГЕС також була побудована за цим проектом, під наглядом інженерів американської компанії Flynn Engineering з Чикаго. Консультант будівництва, полковник Х'ю Купер, навіть був нагороджений трудовою медаллю Червоного Прапора. Генератори для Дніпровської ГЕС були спеціально виготовлені американською компанією «Дженерал Електрик» [78].

Інтелектуальний внесок іноземних фахівців був визначальним у розбудові промислової інфраструктури Радянського Союзу. Однак у радянський період про них рідко згадували. Це пов'язано з тим, що масова та активна участь іноземців у будівництві об'єктів індустріалізації мала не лише значні економічні наслідки, але й негативно впливала на радянських людей, які неодмінно могли зробити висновок, що капіталістична соціально-економічна система є більш ефективною, ніж сталінський соціалізм. Тому радянські історики розглядали індустріалізацію СРСР у 1920–1930-х роках лише як одне з головних досягнень соціалістичної системи та незаперечний

доказ її переваги над капіталізмом, і повністю замовчували «імпорт мізків» з-за кордону [12].

СРСР підписував угоди про технічну допомогу з провідними американськими компаніями, закупаючи найсучасніше обладнання та запрошуючи фахівців і кваліфікованих робітників. Найуспішнішим прикладом використання іноземних фахівців у радянському промисловому розвитку стала довгострокова співпраця між радянською компанією «Амторг» та офісом американського архітектора А. Кана, які підписали угоду в лютому 1930 року. Фірма Кана стала головним радником радянського уряду з питань промислового будівництва і підписала паушальний контракт на будівництво промислових об'єктів вартістю 2 мільярди доларів США.

Фірма підписала контракт на будівництво промислових об'єктів на суму 2 мільярди доларів США. У сьогоденних цінах це еквівалентно приблизно 250 мільярдам доларів США. Близько 500 промислових підприємств було побудовано цією компанією в СРСР. Офіс Кана виступав координатором між радянськими замовниками та сотнями західних фірм, що постачали обладнання та консультували з питань будівництва окремих заводів. Цей дует був взаємовигідним.

Виступаючи на XVI конференції ВКП(б) 1930 р.) Йосип Сталін поставив завдання завершити 3-річний план за багатьма напрямками за 2 або 5 з половиною років. Це завдання було передано з теоретичної на практичну сторону ЦК ВКП(б) на спільному пленумі 12 травня 1930 р. і КПРС, який затвердив нереалістичні темпи промислового зростання в 45%. [14, с. 15]. Однак це було ще не все.

Фахівці, які працювали у вищих планових і економічних установах, керували розробкою 5-річного плану на практиці, коли бажання залишатися на основі економічної науки і реалій національної економіки могло посадити їх у в'язницю [16, с.124]. Ще на XV з'їзді ВКП (б) Сталін визначав «небували темпи» розвитку важкої промисловості багатьма факторами [7, с.47].:

1) націоналізація промисловості і, отже, її свобода з егоїстичних і антисоціальних інтересів приватних капіталістичних груп є можливість розвиватися в інтересах суспільства в цілому;

2) це найзайнятіше підприємство у світі;

3) держава націоналізувала транспорт, кредити, зовнішню торгівлю, державний бюджет і має потенціал для управління систематично націоналізованими галузями промисловості як єдиною індустріальною економікою;

4) націоналізовані підприємства мають можливість проводити політику неухильного скорочення витрат, зниження відпускної ціни і створення більш дешевих продуктів, збільшення пропускної здатності внутрішнього неділі і постійного джерела коштів для подальшого розвитку виробництва;

5) націоналізовані галузі промисловості можуть процвітати в умовах прогресивного примирення між міськими і сільськими жителями, пролетаріатом і селянами, на відміну від капіталістичних галузей, які процвітають в сільських умовах, які посилюють ворожість між буржуазними містами, висмоктують воду у фермерів і орють;

б) націоналізовані підприємства покладаються на працівників.

Таким чином, загальні технології, зокрема продуктивність праці, які можуть і не можуть бути розроблені в умовах капіталістичної промислової системи, можуть бути більш легко поліпшені [60, с. 130].

З точки зору внутрішньої ситуації, на думку Й. Сталіна, прискорення розвитку промисловості визначалося необхідністю створення передумов для якнайшвидшої колективізації селян. Й. Сталін і його прихильники керувалися переконанням, що неможливо одночасно засновувати радянську владу на важкій державній промисловості і окремих невеликих масштабах.

З точки зору міжнародної обстановки потреба в пріоритетному промисловому розвитку, як вважав Й. Сталін, була обумовлена неминучістю війни через її неминучість і нездатність промислової бази до успішних дій. Однак він навів свої докази, заявивши що Радянський Союз відстав від

найбільших держав світу. В цілому ми можемо погодитися з думкою вчених, які вважають, що рівень економічного розвитку СРСР на початку 20-30-х років відповідав рівню економіки Англії, Німеччини, США і Франції в 70-80-х або 20-30-х роках ХІХ століття. Однак він базувався на наступній заяві Сталіна, проголошеній у 1931 році: «ми повинні пробігти цю відстань за 10 років. Ми зробимо це, або нас розчавлять»[60, с.131].

Сталін намагався висміяти пропозиції прихильників Л. Троцького, але Троцький запропонував щорічне збільшення державної промисловості на 18%. Висміювання Сталіним троцькістського уявлення про те, що темпи нового періоду будівництва обов'язково будуть нижче темпів відновлення національної економіки, було вираженням загальноприйнятої позиції керівництва держави в 1925–1927 роках. На відміну від цього і запропонованих в 1930-1931 роках 47%, Сталін ще не знав, що в 1930 році фактичне збільшення за офіційними даними склало 22%, а в 1931 році –20%, що означає, що воно буде набагато ближче до оцінки Троцького, ніж до оцінки Сталіна [7, с.48].

Світова економічна криза 1929–1933 років майже збіглася з періодом форсованої індустріалізації в СРСР. Економічна криза не зачепила радянську економіку, оскільки СРСР був ізольований [57, с.110].

Радянська економіка була ізольована. Це фактично створило умови для того, щоб іноземні компанії відвернулися від СРСР і почали активну економічну співпрацю. Вигоди від цієї співпраці були взаємними. Зокрема, СРСР отримав доступ до сучасних іноземних технологій виробництва. Через угоди про технічну допомогу іноземні компанії передавали свій виробничий досвід, ліцензії та патенти, надсилали експертів для консультування з питань будівництва та введення в експлуатацію промислових підприємств, а також дозволяли радянським технічним фахівцям працювати в іноземних компаніях.

Для великих західних держав надання СРСР низки товарів і послуг у критичний період Великої депресії допомогло запобігти краху їхніх власних базових галузей промисловості. У 1931 році, наприклад, СРСР закупив

половину металорізальних верстатів, вироблених у Великій Британії; у 1932 році 64% американського експорту металообробних верстатів було направлено до СРСР [12].

Особливістю зовнішньоекономічного співробітництва з країнами – «донорами» технологій було те, що СРСР здійснював індустріалізацію власним коштом. Основними фінансовими ресурсами були внутрішні. Внутрішні ресурси були результатом підвищеної норми нагромадження (40% у 1931 році), перерозподілу надлишків і розподілу основної продукції багатьох галузей економіки на користь промисловості. Перш за все, було обділено сільське господарство та соціальну сферу: До 1933 року п'ятирічний план збільшення капіталовкладень вже було перевиконано, а обсяг інвестицій на початку 1930-х років перевищив весь обсяг капіталовкладень за всю попередню історію країни [80, с.43].

Отримання іноземної валюти для закупівлі імпортного обладнання та промислової сировини було постійною проблемою. Основним джерелом оплати за імпортоване обладнання і технології був експорт сировини, дорогоцінних металів, творів мистецтва і продуктів харчування. Під час світової економічної кризи ринкова кон'юнктура була найбільш сприятливою для експорту саме цих товарів.

Експорт цих товарів був найбільш сприятливим. Однак експортні можливості СРСР були дуже обмеженими. Крім того, світові ціни на сировину та продовольство різко впали під час Великої депресії. Експортна програма відреагувала на це збільшенням експорту сільськогосподарської продукції. Найбільший експорт зерна був зафіксований у 1931 році – 5,1 мільйона тонн. Однак збільшення обсягів не призвело до збільшення вартості, оскільки світові ціни залишалися низькими. Компанія повинна була платити в 2–2,5 рази більше за сировину для кожної придбаної машини. В умовах триразового падіння світових цін план експорту сільськогосподарської продукції було виконано на 167%, але очікуваних результатів досягнуто не було. Продукція

тваринництва була експортована на 10%, деревина – на 15%, а нафтопродукти – на 16% [72].

На початку другої п'ятирічки, 1933 рік, аналогічний процес і структура експорту продовжилися. Більше третини експорту становила сільськогосподарська продукція, для якої ринкова кон'юнктура була найбільш несприятливою. В натуральному вираженні експорт зернових залишився на рівні 1932 року, тоді як у вартісному вираженні він досяг 78% від цього рівня.

У період Другої п'ятирічки зовнішньоекономічні зв'язки СРСР скоротилися. Загалом обсяг зовнішньої торгівлі скоротився вдвічі. Причинами цього були поява на світовому ринку нових торговельних партнерів, стрімке погіршення економічних відносин з Німеччиною після приходу до влади Гітлера та політика націоналізму, яка стала домінуючою на тлі певних досягнень індустріалізації. Крім того, експорт зерна майже припинився через неврожай 1930-х років та необхідність прогодувати міське населення, яке стрімко зростало (з 26 мільйонів у 1926–1932 роках до 38,7 мільйона у 1934 році) [57, с.113]. Перехід до прискореного індустріального розвитку також похитнув стабільність рубля, з таким трудом завойовану за часів Нової економічної політики. Розрив між грошовою та товарною масою призвів до гострого товарного дефіциту. Наприклад, у 1931–1935 роках було запроваджено товарне нормування за картковою системою для різних груп населення з різними критеріями для продуктів харчування та промислових товарів.

Зменшення зовнішньоекономічних зв'язків не вирішило проблему іноземної валюти, необхідної для програми індустріалізації. Тому необхідно було залучати іноземну валюту всередині країни. Толгзін став важливим джерелом коштів, що сприяло відмові від імпорту іноземних товарів: У 1930 році Народна торгова комісія створила Управління з торгівлі з іноземцями в СРСР (Толгзін) [12]. Із запровадженням карткової системи на продукти харчування та предмети першої необхідності Народні комісії

торгівлі були реорганізовані у дві Народні комісії: Народну комісію постачання та Народну комісію зовнішньої торгівлі.

Толгузінська система організувала закриту мережу магазинів з продажу продуктів харчування та промислових товарів, які часто були дефіцитними. Спочатку толгузин обслуговував лише іноземців, які перебували в СРСР недовго і мали туристичну картку або транзитну візу. Іноземці платили квитанціями в іноземній валюті або валютними чеками, що продавалися державними банками в іноземній валюті. В результаті такої організації діяльності толзінів туризм в СРСР був нерозвиненим, а доходи від нього були незначними.

Тому, починаючи з 1931 року, «Торгзін» розширив географію своєї діяльності, з'явилися нові форми бізнесу, такі як експорт антикваріату та обслуговування іноземних суден у радянських портах. «Толзін» також отримав право вивозити та продавати антикваріат і предмети розкоші за кордон. У результаті цієї державної афери музеї, церкви і монастирі країни втратили цінні експонати і шедеври мистецтва.

У 1931 році «Торгзін» відкрив свої двері для радянських покупців і став потужним механізмом викачування з країни грошових резервів, золота та інших цінностей [57, с. 112].

Дослідник Олександр Бойко зазначив, що промисловий розвиток Української РСР, незважаючи на об'єктивні труднощі (нерозвиненість інфраструктури, брак кваліфікованих кадрів, нестача промислового обладнання тощо), був успішним. У першій п'ятирічці з 1500 промислових підприємств, що будувалися в СРСР, в Україні було побудовано 400; у другій п'ятирічці з 4500 заводів в Україні було побудовано 1000; у третій п'ятирічці з 3000 заводів в Україні було побудовано 600 [12]. Три новозбудовані заводи – це металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Найбільшими з реконструйованих заводів були Луганський та чотири металургійні комбінати, які були зосереджені в Макіївці, Дніпродзержинську та Дніпрі [1, с.391–392].

Водночас процес індустріалізації України був нелегким, особливо в перші роки індустріалізації України, коли в українську промисловість були вкладені великі інвестиції, коли більшість запланованих промислових об'єктів в Україні були побудовані в перші п'ятирічки, коли модернізація промислового потенціалу України відбувалася нерівномірно, коли темпи розвитку приватного сектору випереджали темпи розвитку всієї федерації, і коли темпи індустріалізації України були нерівномірними. Було кілька особливостей, таких як швидкість перехідного періоду. Ці особливості були зумовлені, головним чином, широким спектром природних ресурсів України.

Слабкий економічний розвиток західноукраїнських земель з відносно надлишковим населенням міст і сіл призвів до того, що цей регіон зазнав змін на початку ХХ століття, як джерело дешевої робочої сили для світового ринку. Політичні зміни після закінчення Другої світової війни, модернізація та реконструкція промисловості, декомунізація сільського господарства призведуть до нового перерозподілу населення між містами та сільською місцевістю, а вектор трудової міграції повернув у протилежний бік – на схід. Розширюється сфера прикладної праці і активність компетентного населення в суспільстві. У першому післявоєнному 5-річному плані відновлення та відновлення промисловості в західних регіонах Української РСР були дотримані певні закономірності, щоб максимально використовувати природні та трудові ресурси регіону.

Непоправної шкоди було завдано запасам нафти, газу, солі, сірки та вугілля. З перших місяців свого існування радянський уряд використовував методи управління, з метою централізованого призову, організаційного набору, мобілізації та набору відправте Західноукраїнську молодь в промислові центри Української РСР і СРСР. в шахту. Десятки тисяч юнаків і дівчат із західних регіонів республіки були спрямовані на розробку нафтогазових родовищ в Сибіру [39, с.163].

Хоча жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була повністю виконана, індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку. Україна перетворилася з аграрної країни на індустріальну.

Вона перетворилася на індустріальну країну. Промислова модернізація також сприяла процесу урбанізації (до індустріалізації лише кожен п'ятий українець жив у місті, тоді як у 1941 році – кожен третій) [5, с.125]. Швидкий процес урбанізації призвів до українізації міст. Активне формування національної робочої сили та інтелігенції розпочалося у 1930-х роках. Водночас прискорена індустріалізація сприяла появі низки негативних і, на жаль, довготривалих тенденцій в українській економіці. Привілейоване і домінуюче становище групи А (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою Б (виробництво споживчих товарів) в умовах фактичного зникнення ринкових відносин призвело до відриву підприємств групи А від кінцевого споживача і, як наслідок, до втрати стимулів розвитку української економіки [27, с. 253].

Це призвело до втрати стимулів розвитку та необхідності створення тепличних умов для промисловості. Перша п'ятирічка була зосереджена на створенні та відновленні монополій, які спочатку поглинули більшу частину інвестицій у промисловість, а потім фактично «розчавили» всю економіку, трансформували її.

Економіка була трансформована. Промисловий потенціал України формувалася нерівномірно і незбалансовано. У той час як промислові райони – Донбас і Придніпров'я – зростали і розширювалися, промисловість на густонаселеному Правобережжі відставала. Протягом перших п'яти років механізм самоврядування остаточно зруйнувався.

Механізм економічного саморегулювання також зрештою зруйнувався, що призвело до централізації економічного життя та остаточного формування командно-адміністративної системи. У цей період посилилася тенденція до централізації республіканського управління. Уже в 1927–1928 роках 89%

української важкої промисловості (група А) перебувала під контролем загальносоюзного уряду, тоді як група Б – 50% [44, с.261].

Загалом, вартість індустріалізації була дуже високою. Щоб профінансувати її проведення, село було пограбоване і поневолене. Економічна незалежність України була зруйнована, створена атмосфера напруженості та нестабільності, що стало виправданням для масових репресій.

РОЗДІЛ 4

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ І ФАХІВЦІВ В УСРР/РСР

4.1. Проблеми соціальної та культурної адаптації трудових мігрантів

Оскільки основним критерієм підбору іноземних фахівців є їхня кваліфікація, не випадково, що група іноземців, які приїхали, була дуже різноманітною з точки зору політичної орієнтації та культури. Крім комуністичних активістів, приїхало багато аполітичних людей, яких цікавив насамперед розмір зарплатного пакета.

Для забезпечення ефективної адаптації бізнес-організації та державні установи одразу ж взялися за соціальні проекти для іноземних робітників. Щоб мігранти, які приїжджали до СРСР, не почувалися самотніми, в СРСР розпочалася соціальна робота з іноземними робітниками.

Для того, щоб мігранти, які прибували до СРСР, не відчували себе ізольованими, вони ставали свідомими та активними учасниками соціалістичного будівництва.

Водночас іноземні громадяни розглядали соціальну роботу як спосіб самореалізації. Ідеологічно-виховна робота, яку проводили наші партійні та державні інституції, сприяла підвищенню політичної та трудової активності іноземців. Найпоширенішою формою такої активності були політичні гуртки. Іноземні робітники брали участь у громадсько-політичній та виробничій діяльності підприємств. Широку політико-просвітницьку діяльність серед іноземних робітників проводило Бюро у справах іноземців Центральної профспілкової ради Всесоюзної федерації профспілок (Імбро ВЦРПС) [20, с.37]. На всіх підприємствах рівень соціально-громадської діяльності повинен був відповідати вимогам, встановленим урядом. Однак на практиці діяльність здійснювалася на дуже різних рівнях у кожному конкретному випадку.

У червні 1929 р. РНК СРСР ухвалив постанову «На доповідь Народного комісаріату праці Союзу РСР про стан охорони праці й техніки безпеки у промисловості та на транспорті», в якій зобов'язав господарські органи повністю і своєчасно використовувати кошти, асигновані на охорону праці та виявлення підприємств та цехів з небезпечними і шкідливими умовами останньої. Одночасно було затверджено спеціальну постанову, присвячену проблемам охорони праці у промисловості [42].

Однак до кінця року стан техніки безпеки у ній залишився без змін. Важливим фактором, що визначав умови праці, була оплата найманих працівників. Погодинна її, яка використовувалася в перші роки радянської влади, не стимулювала робітників до раціонального використання робочого часу. До неповної завантаженості підприємств призводили й порушення виробничого циклу, пов'язані із затримками у постачанні паливом та сировиною і поломками спрацьованого обладнання.

Зокрема на рудниках та шахтах Донбасу й Криворіжжя рівень використання робочого часу не перевищував 40–60% [22, с.152]. Перехід до індивідуальної відрядності мав розпочатися з нормування праці та тарифікації її оплати в різних галузях виробництва з метою усунення розбіжностей, що склалися. Одночасно шляхом обрахування собівартості продукції й порівняння її складових із довоєнним рівнем належало з'ясувати вплив різноманітних факторів й насамперед продуктивності праці на формування собівартості та завдяки цьому визначити способи підвищення продуктивності праці та зниження собівартості.

Показники динаміки заробітної плати й продуктивності праці у перші повоєнні роки засвідчують, що темпи її оплати стабільно обганяли зростання продуктивності. Однак частка витрат на оплату праці в собівартості продукції порівняно з довоєнним часом, особливо на підприємствах важкої промисловості, зменшилася, а видатки на утримання апарату, паливо та сировину, навпаки, зросли. Зокрема на підприємствах тресту «Хімвугілля» організаційні витрати досягли третини її загальної суми, а на гуральнях

«Укрдержспирту» на третину (з 25% до 42%) зросли видатки на матеріали. Через низьку оплату праці кваліфіковані робітники звільнялися з виробництва в пошуках кращих її умов, а малокваліфіковані, котрі не мали перспективи іншого працевлаштування, працювали абияк. Щоб покрити дефіцит кваліфікованої робочої сили, штат підприємств формувався зі значним надлишком некваліфікованих робіт [31, с. 11].

Для схвалення вступу іноземних робітників до ВКП(б) партійний комітет мав подати певні документи, серед яких були заяви, клопотання та рекомендаційні листи.

Партійні комітети повинні були подавати певні документи, включаючи заяви, клопотання та рекомендаційні листи. Рекомендаційний лист мав бути написаний членом партії, зазвичай радянським колегою, і містити позитивну оцінку іноземного кандидата.

Незважаючи на директиву ЦК ВКП(б) заводським комітетам призначити спеціалістів для роботи з іноземцями, більшість заводів не мали таких кадрів, і це завдання було покладено на відділ культурно-масової роботи Міжнародної організації підтримки борців революції (МОБР). На заводах, де такі фахівці були в наявності, інбюро ВЦРПС делегувало фабрично-заводським комітетам повноваження по роботі з бажаними іноземними робітниками [68, с.4].

Воно делегувало повноваження по роботі з іноземними робітниками і намагалося не втручатися в цей процес. До створення Центрального комітету всіх профспілок участь іноземних робітників і фахівців у соціальних службах була мінімальною.

Їх участь у соціальних службах та виробничих нарадах була мінімальною. Наприклад, за винятком Харківського тракторного заводу (ХТЗ) і Сталінградського тракторного заводу (СТЗ), на підприємствах транспортної галузі не проводилося ніякої політичної або освітньої діяльності. На цих підприємствах заводські комітети проводили власну активну роботу з іноземними робітниками, залучаючи їх до громадської та виробничої діяльності.

До прибуття всіх бригад ЦК КПРС та Федерального Центрального Комітету в СТЗ існувала незалежна ІТС, яка називалася «Культітев». На заводі «Червоний Жовтень» досі існує незалежна виробнича рада. Харківський трубний завод попросили організувати незалежну виробничу раду за наполяганням самих іноземців [57, 113].

Недоліками ЦК ВКП(б) СРСР були відносно низька частка іноземців у стахановських лавах і відсутність достатньої масово-політичної та виховної роботи; Генеральний секретаріат ЦК ВКП(б) СРСР не мав достатньої кількості кадрів для роботи серед іноземців; ЦК ВКП(б) СРСР не зміг організувати бюро іноземців при ЦК ВКП(б) СРСР. Співробітники Бюро у справах іноземців повинні були вільно володіти кількома мовами і бути добре освіченими, щоб відповідати за організаційну діяльність на місцях [12].

У рамках оперативного наказу НКВС були проведені масові перевірки на всіх підприємствах, де працювали іноземні громадяни, на всіх підприємствах, де працювали іноземні громадяни. В результаті перевірок окремих осіб і групи заарештовували і, в кращому випадку, звільняли з роботи або депортували. Країною прокотилися масові операції проти поляків, німців, латишів, греків та представників інших національностей.

Голодомор спустошив країну. Вона почалася в прикордонних регіонах, де проживала велика кількість поляків, фінів, корейців та інших національностей, і поширилася на материкову частину країни. Вона була особливо масштабною.

Особливо масштабними були «німецька», «польська» та «харбінська» операції. На ранніх етапах операцій із забезпечення національної безпеки саме мешканці прикордонних районів опинилися в зоні ризику. Так, відповідно до постанови РНК СРСР № 776-120сс від 28 квітня 1936 р., 15 тис. польських і німецьких родин (45 тис. осіб), які проживали вздовж радянсько-польського кордону, були виселені з прикордонних районів поблизу радянсько-польського кордону поблизу радянсько-польського кордону. [82].

Ці 15 000 польських і німецьких домогосподарств (45 000 осіб), що проживали вздовж радянсько-польського кордону, займалися переважно сільським господарством. Під час колоніального переселення переселенці зберігали своє громадянство, а колгоспи були зобов'язані надавати евакуйованим коней і велику рогату худобу а також зобов'язані були надати сільськогосподарський реманент. Крім того, сільськогосподарські колгоспи, сформовані з переселенців, та індивідуальні господарства переселенців були звільнені від усіх податків, повинностей і поставок зерна, картоплі та продуктів тваринництва державі на три роки, починаючи з 1937 р. [44, с.269].

Поширення радянської ідеології яскраво представлено в мемуарах Джона Скотта. Його спогади свідчать про поширення більшовицької ідеології не лише на радянській території, а й за її межами, про що автор вказує на сторінках свого щоденника, де пише про те що він багато читав про Радянський Союз, він вирішив поїхати в Росію працювати, вчитися і допомагати будувати суспільство, яке, здавалося, було принаймні на крок попереду американського суспільства тощо [80, с.39]. Приклад цього американця дуже показовий, як спочатку більшовицька ідеологія, яка згодом набула нових форм і згодом була перейменована на радянську, могла впливати на іноземців і залучати їх до «будівництва соціалізму». Як писав Скотт у своїх мемуарах, він приїхав до Радянського Союзу «будувати соціалізм». Його вибір був цілком свідомим. За порадою батька, ставши зварювальником, він спеціально опанував професію, якою міг би скористатися в СРСР.

Уже на перших сторінках спогадів постає 20-річний юнак, який має переконання і щиро вірить у комуністичні ідеали. З того, що пише автор, стає зрозуміло, що після прибуття до Радянського Союзу в 1931 році він не був розчарований, а з ентузіазмом сприйняв побачене. Однак перехід з іншої країни дав йому можливість порівняти деякі речі, зокрема рівень життя. Автор зазначає про те, що йому знадобилося зовсім небагато часу, щоб зрозуміти, що чорний хліб їдять переважно тому, що іншого немає, а для того ж носять ганчір'я [80, с.42].

Завдяки спогадам Скотта можна визначити шляхи поширення радянської ідеології. З цією метою Скотт неодноразово ідентифікує радянську пресу, радіо, шкільних вчителів, агітаторів, партійних і комсомольських лідерів. Іншими ефективними методами впливу були освіта, театр, кіно, гуртки, книги. Всі ці канали вчили людей вірити в «правильні» ідеали. Як приклад, ми читаємо про враження Скотта після перегляду вистави, яка сильно на нього вплинула. П'єса справила велике враження на робітників Магнітогорська так само, як і на мене з Джо Бернсом [80, с.43]. Це чітко продемонструвало, що всі повинні співпрацювати з урядом, щоб викрити іноземних шпигунів. З іншого боку, вона не показала небезпеку і трагізм надмірного ентузіазму проведення чисток.

У цих словах йшлося про події другої половини 1930-х років. Очевидно, кожна п'єса того часу мала певне ідейне навантаження, виконувала певну «виховну» функцію. У даному випадку термін «співпраця з владою» означав постійне шпигування радянськими громадянами один за одним і написання доносів про виявлення «шпигунів». Цей уривок також демонструє критику автора чисток і терору, які відбувалися в той час.

Скотт порівняв деякі радянські ідеологічні аспекти з тим, що він бачив у США під час свого візиту туди в 1936 році. Наприклад, він сказав, що після життя в Радянському Союзі було незвично бачити американську рекламу, оскільки в Росії її майже не було [79]. Натомість держава рекламувала облігації та ощадні банки, намагаючись утримати людей від купівлі повсякденних товарів, яких було небагато. Жоден продукт, за винятком косметики, не рекламувався в пресі, в андеграунді, на плакатах і афішах або через оголошення на радіо. Скотт також зазначив, щоб заохочувати купувати та палити сигарети певної марки, людей постійно закликали вивчати К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна, збільшувати випуск продукції, покращувати якість, знижувати собівартість виробництва та бути пильними. Тобто ми бачимо, що реклама в радянському Союзі не була способом пропонувати людям товари та послуги. Це був спосіб поширювати в

суспільстві «правильні» гасла, закликаючи читати і працювати «як треба». І це був спосіб формування «нової людини», завжди уважної до виявлення «підривних елементів» [79].

У мемуарах Бориса Вайде важче простежити спосіб поширення ідеології, ніж у Скотта, оскільки в мемуарах Вайде читач може побачити цілком сформовану «нову радянську людину», яка мислить «категоріями» і вміє писати «як більшовик». Автор представлений як правильна людина, має «правильний» родовід і дотримується комуністичних ідеалів. Цю манеру письма, «як треба», засвоїв автор під час роботи кореспондентом. Борис Вайде писав не стільки про методи впливу ідеології на людей, як Джон Скотт, скільки подає інформацію, якої немає у спогадах Скотта, зокрема про поширення літератури в радянському суспільстві через бібліотеки.

Закінчивши курси бібліотекарів, документує свою роботу директором бібліотеки до роботи на будівництві Дніпрогесу. Вайде також пише про прочитані книги: «Я читав жадібно і проводив більшість вечорів у бібліотеці біля каміна». В одному уривку про бібліотеки та книги міститься інформація про контроль «зверху» над літературою, що хвилює користувачів бібліотек: «Отримав для бібліотеки журнал «Новий світ», розповсюджувач сказав «Прочитайте повість Пільняка, сенсаційна обов'язкова повість про Фрунзе!..» тощо [80, с.45].

Зазначимо, що Вайде не коментує епізод. Натомість він нібито демонструє свою відстороненість від «неправильної» літератури та розповідає коментар від третьої особи, підкреслюючи свою нейтральність.

Така увага до бібліотек як засобу поширення ідеології не випадкова. Як зазначає Стефан Плаггенборг, державні органи використовували бібліотеки кількома способами: вони мали важливе значення для позашкільної політичної освіти мас, могли забезпечити розповсюдження великої кількості книг і були центрами поширення класичної літератури [82]. Так, за спогадами Скотта і Вайде, основними провідниками поширення радянської ідеології серед інших

були театр, «реклама» і книги («правильна» література в бібліотеках, яка поширювалася і за кордоном).

Американський інженер Зар Віткін у своїх спогадах звертає увагу на тодішню культуру страху і сумнівів і розуміє, як радянський уряд контролював іноземців і використовував свій досвід для досягнення своїх цілей. Він також описує атмосферу репресій, але водночас демонструє певне заперечення проти організації та потенціалу радянського уряду [79].

Віткін розповідає про труднощі адаптації до нової культури і мови, про важкі умови роботи і життя. Він також стикається з обмеженнями, накладеними радянською системою, включаючи цензуру, обмеження свободи слова та особисті домагання.

Окрім позитивних сторін розвитку промисловості, Віткін також критикував абсурдність радянської економічної системи, яка часто призводила до неефективності та втрат, і відзначав численні людські страждання, які були результатом репресивної політики.

Влада вважала, що одним із способів інтеграції іноземних робітників у радянське суспільство є також активне залучення їх до громадсько-політичної діяльності. Такий підхід був зрозумілий як комуністичним активістам, так і неполітичним іноземним робітникам, багато з яких розглядали державну службу як засіб самореалізації та кар'єрного зростання. Різні форми громадської активності приваблювали іноземців. Партійні та громадські організації сприяли залученню іноземних працівників до винахідницького та інноваційного руху, а іноземні працівники брали участь у громадсько-політичній діяльності. Багато з мігрантів, які були членами різних марксистських організацій, комуністичних і соціал-демократичних партій у своїх країнах, вступили до ВКП(б) і навіть отримали радянське громадянство.

4.2. Повсякдення та матеріально-побутові умови життя іноземних фахівців

Традиційно організацією праці, побуту та дозвілля іноземців займалися профспілки. Спеціальне міністерство у справах іноземців (Імбро) було створено в 1931 році постановою ЦК ВКП(б) від 16 серпня «Про стан роботи з іноземними робітниками та спеціалістами» і мало на меті, серед іншого, вирішувати всі соціальні та місцеві проблеми [33, с.137].

При раді профспілок була організована секція Бюро праці. Вони діяли в найбільших промислових центрах. Найважливішими з них були Москва, Україна, Донецьк і Західний Сибір, Карельське, Свердловське і Челябінське відділення. До липня 1935 року всі іноземні робітники та спеціалісти працювали в СРСР як політичні емігранти. Спеціальне постачання здійснювалося відповідно до Кодексу законів про працю. Всесоюзне радянське агентство з іноземного постачання (ВРНГ) було створене в 1932 році при Раді внутрішньої торгівлі СРСР (Наркомвнуторг) [47, с.41]. ВРНГ складалось з 14 філій, розподілених по всій території, і включає торговельні, виробничі, транспортні, складські та інші організації та підприємства.

Всі інші склади розташовані у великих містах і виробничих організаціях: товарні склади, овочеві склади. Московський центральний універмаг (МЦУ) був одним із центрів постачання іноземців у Москві. Продукти харчування та спеціалізовані товари для іноземців (м'ясні продукти, жири та олії, рибні продукти, яйця, взуття тощо).

Як центральна, так і місцева влада встановлювала високі ціни на цукор, жир, м'ясо і навіть білий хліб у своїх постановах і розпорядженнях, що регулювали постачання іноземної робочої сили. Іноземні фахівці мали бути забезпечені мебльованим житлом (столами, стільцями, письмовими столами, ліжками тощо). Згідно з нормами постачання, встановленими у травні 1931 року, кожен іноземний спеціаліст мав право отримувати на місяць на

одну особу 9 кг м'яса, 6 кг свіжої риби, 6 кг крупи, 4 кг цукру, 4 кг тваринного і рослинного маслата інші продукти [63, с.13].

Реальний рівень забезпеченості робітників житлом був значно нижчим. Це було пов'язано з тим, що житло для робітників у промислових будівлях та житлово-будівельних кооперативах іноді надавалося «стороннім» особам.

Зокрема, у Гірницькій та Дніпровській промислових зонах частка житлового фонду, що використовувався не за призначенням, становила від 8,3% до 14,6%. І від такого «нецільового використання» страждали переважно робітники [44, с. 260].

Темпи зростання номінального прибутку на той час не відповідали потребам економічного середовища. Значна кількість робітників, зайнятих у галузях важкої промисловості України, продовжувала заробляти нижче середнього по країні. Важливим важелем, який призвів до таких негативних наслідків, була ціна, яка залишалася стабільною протягом останнього десятиліття. Ціна на хліб залишалася основним критерієм рівня цін. Через дефіцит зерна в 1928 році ринкові умови продовольчого хліба продовжували залишатися дуже напруженими навіть у 1929 році.

Що стосується, зокрема, значного зростання бюджетного індексу в 1929 році, цей факт можна проаналізувати, порівнявши темпи зростання цих показників з базою 1926/27 року, яка характеризувалася найнижчими даними бюджетного індексу і тому вважалася кращою з точки зору фінансового становища робітників [43, с.186].

О. Вінтер, головний інженер Об'єднаної Дніпровської будівельної компанії, в інтерв'ю газеті «Червоне Запоріжжя» він звернув увагу на стан житлової проблеми в Запоріжжі, зазначивши, що значна кількість людей, не задіяних у будівництві, проживала в гуртожитках і сараях. За словами Є. Макара, секретаря партійного комітету, у 1929 році «незарєєстровані робітники становили чверть мешканців відомчого житла»[42].

Складні умови життя ускладнювалися відсутністю елементарних комунальних зручностей у робітничих кварталах, що негативно впливало на

виробничу діяльність. Відсутність житла для робітників призводила до високої плинності кадрів, яка зростала з кожним роком.

Більше того, як зазначено у звітах Криворізької та Донецької областей, «відсутність житла для працівників призвела до збільшення плинності робочої сили з року в рік».

Як зазначено у звіті Донецької області, «житлова криза унеможливила залучення кваліфікованих працівників з інших регіонів, що загрожує зривом виробничої програми». Виробнича програма опинилася під загрозою зриву». Подібна ситуація склалася і на багатьох інших підприємствах Республіки.

При описі житлових умов працівників необхідно звернути увагу на класифікацію житла працівників за секторами житлового фонду, категоріями домогосподарств, типами житла та організаційними формами повсякденного життя.

Необхідно звернути увагу на класифікацію житла робітників за секторами житлового фонду, категоріями домогосподарств, типами житла та організаційними формами повсякденного життя. У XIX – на початку XX століття міські пролетарі селилися в занедбаних будівлях на міських околицях, так званих робітничих селищах. У районах з інтенсивною фабрично-заводською промисловістю поселення для робітників будували поблизу підприємств. На початку 1920-х років міських робітників розселяли по квартирах заможних городян у найкращих місцях.

При цьому тип житла в робітничих селищах залишався незмінним. На жаль, міський житловий перепис 1923 року показав, що лише невелика частка міських робітників володіла власним житлом. Кооперативне житло або орендоване державне, губернське, кооперативне чи приватне житло також невідоме. Однак відомо, що наприкінці 1920-х років житловий фонд, який займали робітники, був рівномірно розподілений між усупільненим і приватним житлом.

Житловий фонд, яким користувалися робітники, рівномірно розподілявся між усупільненим і приватним секторами. В останньому секторі

житловий фонд порівну поділявся на житло, яке займали власники, та житло, орендоване у приватних осіб. За кількістю домогосподарств перше місце посідають будинки державних установ та промислових організацій. На другому місці – житлово-будівельні та орендні кооперативи.

Житло, що належало промисловим організаціям, було в кращому стані. Будинки, що належали промисловим підприємствам, ремонтувалися та реконструювалися частіше, ніж ті, що належали муніципалітетам.

Це пояснювалося тим, що підприємства краще фінансувалися, робітники були краще організовані і часто виявляли ініціативу щодо ремонту власного житла.

Це пояснюється тим, що у містах робітники здебільшого мешкали у старих будинках або тимчасових помешканнях кустарного типу. Будинки, в яких жили робітники, часто були побудовані з дерева або недовговічних матеріалів. Лише 19 відсотків усіх будівель в українських містах були збудовані з каменю.

Основними типами житла, в якому проживали робітники, були: комунальні квартири, бараки-гуртожитки та приватне житло. Холостякам, які приїжджали з села на роботу, пропонували койко-місце в бараці, якщо воно було вільне, а сім'ям – будинок «полегшеного типу» без зручностей. Значна частина новоприбулих із сільської місцевості оселялася в будинках «старих» постійних робітників на умовах «самообслуговування» [63, с.12]. Брак житлової площі, нестача коштів і відсутність можливості придбати товари значною мірою визначали санітарні умови, благоустрій і комфорт будівель.

Життя іноземних працівників суттєво відрізнялось від життя простих працівників. Під час перебування в СРСР іноземці ходили в місцеві кінотеатри. За словами Келлена, який бачив велику кількість фільмів, російське кіно перевершувало іноземне в усіх відношеннях: «Абсолютна реальність і достовірність фільмів була вражаючою, здавалося, що ти переживаєш реальне життя, а не перебуваєш у театрі» [63, с.15].

Однак іноземних техніків вражала не лише абсолютна реальність фільмів, а й реальне життя в СРСР. Поруч із заводом на очах іноземного колеги будувалося робітниче селище. Деякі деталі інтер'єру будівель не могли залишити іноземця байдужим. Наприклад, відсутність ванних кімнат, туалетів та каналізації в будинках не викликала осуду: «У Росії ванна кімната не є обов'язковою в кожній квартирі, і нею користуються не дуже часто ... Людям доводиться звикати до нових медичних закладів: ... Як можна побудувати село без каналізації? Скрізь спочатку встановлюють каналізацію та водопровід, а потім будують будинки!». в той же час будинок, де жили німецькі інженери, був побудований з усіма зручностями [73].

Американський інженер Зар Віткін приїхав до Радянського Союзу з іншими іноземними фахівцями, яких запросили допомогти в модернізації промисловості. Він працював інженером у важкій промисловості та контролював технічні та організаційні аспекти радянського сільського господарства. Я ми можемо побачити у спогадах інженера, він розповідає про свої враження від радянського життя, зокрема про те, як він зіткнувся з радянською бюрократією, умовами праці на заводах, взаємодією з радянськими робітниками і менеджерами. Він декомунізує, що існує великий контраст між ідеалами соціалізму та реальними проблемами радянського життя [79].

Співробітники Всесоюзного товариства іноземних культурних зв'язків СРСР (ВТКЗ) намагались бути доброзичливими до іноземних фахівців. Вони з радістю показували приїжджим іноземцям різні радянські установи в Москві: Інститутом Леніна, шоколадною фабрикою «Червоний Жовтень» і т.д. Думка багатьох іноземців про країну докорінно змінювалася після відвідин Москви. Наприклад, інженер Нагель, який оглянув місто, був абсолютно вражений тим, наскільки все чудово організовано, наскільки все тут доступно.

Іноземці дуже любили бувати серед радянського населення. Вони поступово навчилися розмовляти російською, а їхні дружини працювали якщо не на виробництві, то на інших підприємствах.

Слід зазначити, що відносини з радянськими громадянами спочатку були досить напруженими. Це було пов'язано з тим, що іноземцям пропонувалися більш сприятливі умови проживання: «іноземцям давали кращі квартири в готелях, пофарбовані, з килимовим покриттям» [63, с.16]. Матеріальна нерівність була основою для непорозумінь і напруженості між місцевими жителями та іноземцями (вся продукція вивозиться за кордон, а частина йде на харчування німецьких робітників, к того, німцям дали ще один автобус і можливість заробляти гроші і висилати гроші в Німеччину для своїх родичів).

Цілком зрозуміло, що багато людей заздрили іноземцям. Заздрили через матеріальну нерівність між робітниками однієї спеціальності. В архівах збереглося багато свідчень, що виражають невдоволення російських робітників такою ситуацією.

Уряд поступово почав відмовлятися від використання іноземної робочої сили. У липні 1935 року іноземних фахівців і робітників вивели зі сфери спецзаготівель і надали їм можливість купувати продукти харчування і промислові товари у відкритій мережі разом з радянськими громадянами. Відповідно до Закону «Про ліквідацію Управління іноземного постачання» згідно з Постановою РНК СРСР від 8 червня 1935 року № 1123 «Про ліквідацію в усьому СРСР іноземних фахівців і робітників» Управління іноземного постачання США було ліквідоване станом на 1 липня 1935 року [26]. Усі роботи з ліквідації системи іноземного постачання мали бути завершені до 1 вересня 1935 року.

Всі іноземні фахівці, іноземні робітники, політичні емігранти та члени їх сімей закуповувалися безпосередньо через систему або через її генеральних підрядників («Голта», «Аукціон», «Оса», «НКА») відповідно до нового порядку закупівель іноземних агентів, працівників і роботодавців, які раніше закуповувалися через систему, з 1 липня 1935 року [12].

Радянське керівництво прагнуло забезпечити іноземцям комфортне життя в країні. Для того, щоб іноземцям жилося комфортно, до іноземних робітників прикріплювали перекладачів.

Від самого початку перекладачі, прикріплені до іноземних робітників, стали головними «ангелами-охоронцями» іноземців на виробництві та в повсякденному житті. Інтелігенція, відома своїм ставленням до нової влади, не пропускала жодної можливості покаржитися на жахливі умови життя в Росії.

Дійсно, якби зовнішні умови були настільки поганими, як уявляли собі російські інженери, іноземні фахівці навряд чи погодилися б емігрувати до СРСР. Їх можна було лише заманити, пропонуючи більш привабливі зарплати та умови життя.

Порівняння цін на сільськогосподарську продукцію з 1928 по 1929 рік порівняно з базовим 1913 роком є невтішним фактом жахливо високих витрат, які зруйнували і без того нестабільну державу соціального забезпечення до кінця третього десятиліття. Це було видно по робочих. У 1929 році житнє борошно і картопля коштували в 4–5 разів дорожче, ніж в 1913 році, а цукор, масло і промислові товари подорожчали в 4 рази [4].

У результаті цих процесів погіршується стан харчування населення міст УСРР. Добове нормування робітників української промисловості в 1929 р. було вкрай низьким. Щоб поповнити склад продуктів харчування, робітникам довелося збільшити споживання рослинних продуктів і, перш за все, хліба з маслом [63, с.14]. У 1929 році робітники вугільної та металообробної промисловості витрачали на продукти харчування в місяць більше грошей, ніж у попередньому році.

Проаналізувавши стан добробуту робітників з 1928 по 1929 рік, ми дійшли висновку, що 1928 рік, особливо 1929 рік, був періодом погіршення рівня доходів працівників [4]. Незважаючи на урядові заходи щодо реформи заробітної плати, кінцева мета-усунення «вирівнювання» – не могла бути досягнута. Реальна заробітна плата мала помітну тенденцію до зниження, в той

час як ціни в останні кілька років демонстрували певну тенденцію до зростання, що призвело до збільшення бюджетних витрат на найм в місті

Таким чином, радянське керівництво, прагнучи забезпечити себе кваліфікованою робочою силою, докладало значних зусиль для полегшення життя іноземців. Однак існували труднощі з культурною, соціальною та психологічною адаптацією іноземних фахівців до життя в СРСР. Деякі привілеї, надані іноземним робітникам, на тлі відносно низького рівня життя більшості радянських громадян викликали тертя і напруженість у відносинах між радянськими та іноземними громадянами. Однак спільна праця і життя зближували людей, і такі проблеми поступово відходили на другий план у міру того, як іноземці облаштовувалися в СРСР і вивчали російську мову.

Отже, у кінці 1920-х років у результаті певної ідеологічної та політичної боротьби декомунізувалася сталінська концепція економічного розвитку, що передбачає вольовий підхід до визначення економічних показників, пріоритезацію політичних важелів над економічними, ігнорування економічних інтересів і підпорядкування фінансових продуктів методам управління.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження питання використання іноземних фахівців у процесі індустріалізації СРСР 1920–1930-х рр. (на прикладі Української СРР/РСР) та відповідно до поставлених завдань, ми дійшли до наступних висновків.

1. Історіографічна та джерельна база дослідження базується на дослідниках сучасного періоду (українські та зарубіжні науковці), праці радянської доби, використовуючи проблемно-хронологічний принцип, радянську історіографію в свою чергу, було поділено на окремі періоди. Особливого та важливого значення становлять джерела зазначеного періоду, а саме спогади іноземців, що працювали в роки індустріалізації. У магістерській роботі також використано опубліковані матеріали у збірниках державного та партійного походження (декрети, постанови, розпорядження, матеріали партійних з'їздів та пленумів, документи органів партійно-державного контролю тощо).

2. Зазначимо, що взаємна співпраця між місцевими, державними та республіканськими органами влади, що регулюють економічне, соціальне та культурне життя і гарантували права іноземців у сфері регулювання трудової, сільськогосподарської, промислової міграції та рееміграції.

Це дозволило швидко заповнити іноземною робочою силою сектори національної економіки, які не можуть бути покриті вітчизняною робочою силою. Це підтверджує ефективність існуючої системи регулювання трудової міграції. Пропозиція робочої сили іммігрантів з розвинених капіталістичних країн визначала лише один бік міграційної взаємодії, тоді як інший бік визначався зростаючим попитом радянської економіки на кваліфіковану робочу силу. Дефіцит робочої сили, спричинений революційними потрясіннями та радикальними економічними реформами кінця 1910-х – початку 1920-х років, призвів до залучення висококваліфікованої робочої сили з-за кордону.

14-й з'їзд ВКП(б) у 1925 році можна вважати поворотним моментом у створенні Державної програми трудової міграції. Заявки на працевлаштування певних іноземних спеціалістів у сільському господарстві та промисловості надсилалися до Комітету з міграції та опрацьовувалися радянським торговим уповноваженим. Ці заявки підтримувалися іноземними комуністичними партіями, революційними профспілками, міжнародними товариствами допомоги робочій силі та радянськими товариствами технічної допомоги, що діяли в економічно розвинених країнах.

3. Особливе значення для залучення іноземних робітників мало налагодження робочих контактів між Управлінням зовнішніх зв'язків Вищої економічної ради СРСР та Управлінням ринку праці Державного комітету СРСР з торгівлі та промисловості. До СРСР запрошувалися фахівці та кваліфіковані робітники з-за кордону, підписувалися угоди про технічне співробітництво з іноземними компаніями та постачання імпортованих інструментів, машин і обладнання, а протягом двох десятиліть ситуація змінилася внаслідок переходу до індустріалізації, інтенсифікації виробництва і, зокрема, впровадження на промислових об'єктах іноземного обладнання та матеріалів.

Робітники та фахівці обмінювалися досвідом і знаннями з радянськими колегами не лише на підприємствах Москви, Московської області, Ленінграда та Уралу, а й на підприємствах України, Північного Кавказу, Архангельської, Тульської, Нижегородської областей, Карелії та Західного Сибіру.

4. Проблеми культурної, соціальної та психологічної адаптації іноземців до нових умов праці та життя в СРСР негативно впливали на ефективність їхньої роботи. Іноземним фахівцям потрібен був час, щоб освоїти виробничі процеси, що призводило до непорозумінь і конфліктів між іноземцями та місцевими робітниками. Іноземці, які прибули на територію СРСР як іммігранти, користувалися політичними, особистими і майновими правами громадян СРСР, на них поширювалися такі ж норми оподаткування і трудові обов'язки, як і на громадян СРСР, і вони мали право вільно

пересуватися по території СРСР. Перебуваючи в СРСР, іноземці підпорядковувалися всім законам і постановам центральних і місцевих органів влади. Рішення про видворення іноземців з СРСР приймалося на підставі рішення суду або адміністративного наказу НКВС. Як правило, іноземні робітники та спеціалісти працювали на радянських підприємствах на контрактній основі. Трудові угоди, укладені установами та підприємствами з іноземними фахівцями, затверджувалися відповідним народним комісаром або керівником центрального міністерства після погодження з Народним комісаром фінансів СРСР розмірів та умов оплати, передбачених цими угодами. Кожна угода визначала умови перебування іноземця в СРСР. Пільги надавалися всім іноземним робітникам, спеціалістам і політичним емігрантам; до липня 1935 року вони реєструвалися в спеціальному реєстрі і забезпечувалися Всесоюзним управлінням з постачання іноземних спеціалістів і робітників.

5. З'ясовано, що одним із способів швидкої інтеграції іноземних робітників у радянське суспільство була активна участь у громадсько-політичній діяльності. Такий підхід був зрозумілий як комуністичним активістам, так і неполітичним іноземним робітникам, багато з яких розглядали громадську діяльність як спосіб самореалізації та кар'єрного зростання. Різні форми громадської активності приваблювали іноземців. Партії та громадські організації сприяли залученню іноземних робітників до винахідницького та раціоналізаторського руху, а іноземні робітники брали участь у громадсько-політичній діяльності. Деякі іммігранти, які були членами різних марксистських організацій, комуністичних і соціал-демократичних партій у себе на батьківщині, вступали до лав КПРС і отримували радянське громадянство.

6. Оцінка продуктивності праці іноземних робітників на різних промислових і сільськогосподарських підприємствах дозволила зробити висновок, що грамотна кадрова політика і соціальна та матеріальна підтримка іноземних робітників сприяли підвищенню продуктивності праці. Радянське

керівництво було зацікавлене у забезпеченні кваліфікованими кадрами та підвищенні продуктивності праці іноземних робітників і надавало пільги іноземним фахівцям.

Таким чином, іноземні робітники та інженерно-технічні працівники відігравали важливу роль у впровадженні нових методів організації виробництва, сприяли вдосконаленню технічних процесів та позитивно впливали на розвиток промисловості. Однак виявився факт недовикористання місцевих трудових ресурсів.

Ефективність використання іноземних робітників знизилася, про що свідчать досить високі темпи внутрішньої міграції іноземних робітників, що супроводжувалися звільненнями.

Радянська соціальна політика була безпосередньо пов'язана з ідеями політичних лідерів країни про необхідні темпи індустріалізації. У цих умовах соціальна політика здійснювалася в умовах явної нестачі обладнання та інших ресурсів. У поєднанні з ідеологічним і класовим підходом це стало основною причиною низького рівня матеріального забезпечення більшості радянських громадян, особливо на початку 1930-х років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко О. Історія України : посібник. 2-ге вид., допов. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
2. Буяновер М. І. Матеріальное положение донецкий рабочих в 1923/1924 г. *Статистика труда в Донбассе*. Б.м., 1924. Вып. 1. С. 14–20.
3. Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. Х. 1928.
4. Бюджети промислових робітників України в 1926/27–1928/29 рр. Х., 1930. С. 20.
5. Вонсович С. Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). Кам'янець-Подільський: Мошак М.І. 2008. 200 с.
6. Галушко К. Ю. Індустріалізація та колективізація /Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. (Електронний ресурс). URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.15.8> (останній перегляд: 04.10.2024)
7. Греченко В. А., Греченко В. В. Розробка концепції економічного розвитку у перші роки радянської модернізації (кінець 20-Х рр. ХХ ст.). *Харківський національний університет внутрішніх справ. Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. Вип. 3(46).2009. С. 43–49.
8. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С.В. та ін. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. 504 с. С. 53. , С.54
9. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30–ті рр. К.: Либідь, 1991. 344 с.
10. Декреты Советской власти. М., 1971. Т.7. 675 с.

11. Демуз І. О., Чалаван В. А. Сільськогосподарські товариства на теренах України у 1920-х рр. – XXI ст. : моногр. / Демуз І. О., Чалаван В. А. / НААН; ННСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. К. : Талком, 2023. 280 с.
12. Дишкант С. П., Пономаренко А. Б. Роль західних країн в здійсненні індустріалізації в СРСР. *Матеріали науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*. Вінниця. 10–12 березня 2021 р. Електронний ресурс. дані. Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2021/paper/view/12739>
13. Дмитриенко С. Л. Объединённые пленумы ЦК и ЦКК (1921–1933). *Вопросы истории КПСС*. 1965. №10. С. 12–38.
14. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Х., 1971. С. 56–57.
15. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті рр. XX ст.: Соціоісторичний аналіз: Монографія. К.: Видавництво поліграфічного центру «Київський університет», 2004. 154 с.
16. Дубинская И. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года. *Статистика труда на Украине*. 1924. № 2. С. 18–22.
17. Дубинская И. Н. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года. *Статистика труда на Украине*. 1924. № 3. С. 32–40.
18. Дубинская И. Н. Бюджет рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования / И.Н. Дубинская. Х.: Издат. ВЦСПС. Украинский рабочий, 1928. 95 с.
19. Епштейн А. І. Боротьба ЦКК–РСІ УРСР за виконання першого п'ятирічного плану (в галузі промисловості). *Питання історії народів СРСР*. 1966. Вип. 3. С. 35–45.
20. Єскельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 352 с.
21. Звернення ЦК і ЦКК про боротьбу за режим економії. *КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 3. С. 309–310.

- 22.Ігнатуша О. О. Зарубіжні ресурси сталінської індустріалізації: приклад запорізького регіону (кін. 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). 2011. С.109–114. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/23.pdf>
- 23.Ігнатуша О. О. Місце Запорізького індустріального комплексу в більшовицькій індустріалізації 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. ХХХ. 2011. С.126–137.
- 24.ІХ з’їзд КП(б) У. *Стенографічний звіт*. Х.,1926. С.218.
- 25.Колесник В. Ф. Робітничий клас України наприкінці 20-х – у 30-ті роки: Історіографія: дис. д-ра іст. наук. Київ, 1991. 380 с.
- 26.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. К., 1976–77. 780 с.
- 27.Кондратюк К. Радянська Україна 20–30-Х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Випуск 48. С. 245–261.
28. Коцур Г., Пиріг О. Стан наукової розробки та періодизація історіографії непу в Україні. *Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький*, 2000. Вип. 11. С. 121–139.
- 29.КПСС в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. В 3 ч. Часть 2. 1898–1924. М.: Госполитиздат, 1954. 832 с.
- 30.Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. К.: Основи, 1997. С. 158.
- 31.Крокодил. Москва, 1925. № 40. С. 11.
- 32.Кудря В. О. До питання про роль ЦКК КП(б)У–НК РСІ УРСР в раціоналізації промисловості на Україні в роки першої п’ятирічки. *Вісник Харківського університету*. 1970. № 51. Сер. історії КПРС. Вип. 6. С. 41–47.
- 33.Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 135–139.

34. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К. : Альтернативи, 1999. 336 с.
35. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919 – 1928). К.: 1996. 235 с.
36. Лазарович М. В. Економічна історія: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 431 с.
37. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К. : Генеза, 2005. 368 с.
38. Матеріали квітневого пленуму ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т.3. С.298.
39. Малярчук О. Індустріалізація західного регіону УРСР (на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей) / Олег Малярчук, Ігор Гнип, Світлана Давидович, Оксана Когут. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2019. Випуск 1. С.160–171.
40. Мінкін О. І. Роль ЦКК КП(б)У–НК РСІ України у боротьбі з кризою збуту в промисловості в 1923–1924 рр. *Вісник Харківського університету*. 1967. № 27. Сер. історії КПРС. Вип. 4. С. 50–56.
41. Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект України: Автореф. канд. іст. наук. Черкаси, 2007. С. 16–17.
42. Мовчан О. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928–1929 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2) С.68–96. URI: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/13094>
43. Народне господарство України: Статистичний довідник. К. 1935. 664 с.
44. Нізова Л. Великий перелом у кустарно-ремісничій промисловості УСРР (1920–1930-ті роки). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К.: 2007. Вип. 12. С.258–274.

45. Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917–1930-ті рр.). Дис. канд. юрид. наук. Х., 2003. 225 с.
46. О порядке заключения договоров с иностранными специалистами : постановление Совета Труда и Обораны от 23 августа 1934 г. СЗ СССР. 1934. № 45. Ст. 358.
47. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. Москва, 1999. 351 с.
48. Плаггенборг Ш. Революція і культура: культурні орієнтири в період між Жовтневою революцією та сталінізмом / Штефан Плаггенборг. Марбург: Marburger Universitätsdrucke, 2006. 320 с.
49. Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. *КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*. К., 1980. Т.4. С.332.
50. Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. *КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*. К., 1980. Т.3. С.304–305.
51. Поляк Г. Динамика рабочего бюджета. *Экономическое обозрение*. 1925. №8. С. 44 – 46.
52. Постанови Центрального Виконавчого Комітету та Народних Комісій СРСР від 31 березня 1925 року «Про пільги сільськогосподарським і промисловим емігрантам і ремігрантам». *Збірник законів СРСР*. 1925. №5. С. 45–50.
53. Постанова ЦВК і РНК СРСР 11 травня 1927 року «Положення про промислову кооперацію». *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик.. Бюллетень №26*. С.289–290.
54. Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14. К., 2005. С. 185.
55. Примост В. «Геній і злодейство»: частина 3: Захід і сталінська індустріалізація. Електронний ресурс. URL:

https://espreso.tv/blogs/2014/10/18/hyenyi_i_zlodyeystvo_chastyna_3_zak_hid_i_stalinska_industrializaciya (дата звернення 3.10.2024)

56. Рашин А. Г. Заработная плата за восстановительный период хозяйства СССР 1922 /23 – 1926/27 / А.Г. Рашин. М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1928. 328 с.
57. Священко З. Здійснення в СРСР політики форсованої індустріалізації та пошук джерел її фінансування (кінець 1920-х – 1930-ті рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2 (5). С.108–115. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.67>
58. Слотник В. П. Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). Дис. канд. ист. наук. К., 1992. С. 154
59. Слуцький А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. К.: 1963. С. 411–415.
60. Сталін Й. Повне зібрання творів. Т. 12. Київ: Державне видавництво політичної літератури, 1931. 446 с.
61. Сталін Й. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. Москва: Державне видавництво політичної літератури, 1930. 240 с.
62. Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: сборник документов. М., 1939. 540 с.
63. Трубенюк О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920–х – початок 1930–х рр.): автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О.М. Трубенюк К., 2001.18 с.
64. XV з'їзд ВКП(б). *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 4. С. 81.
65. XIV з'їзд ВКП(б). *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК* Т.3. С.237–238.

66. Яремчук Д. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Д. Яремчук]. К.: Наук. думка. 1980. 548 с.
67. Червоний перець. Х., 1928. № 14–15. С. 11.
68. Червоний перець. Х., 1928. № 6. С. 4.
69. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості 1921 – 1925 рр. К.: Держполітвидав, 1959. 304 с.
70. Allen Robert C. Agricultural Marketing and the Possibilities for Industrialization in the Soviet Union in the 1930s. *Explorations in Economic History*. Elsevier, vol. 34(4). 1997. pp. 387–410, October. <https://ideas.repec.org/a/eee/exehis/v34y1997i4p387-410.html>
71. David R. Shearer. Industry, State, and Society in Stalin's Russia, 1926–1934. Ithaca: Cornell University Press, 1996. 263 pp. <https://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=1591>
72. David R. Stone. *Hammer and Rifle: The Militarization of the Soviet Union 1926–1933*. Lawrence: University Press of Kansas, 2000. 287 pp. <https://socialhistoryportal.org/news/articles/109561>
73. Davies R. W. The Industrialization of Soviet Russia. Vol. I. The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture 1929–1930. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 1980. Vol. I. XXI. 491 pp. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/048661348301500411>
74. Friedman J., Jingyu L., and Christine R. «Stalin's Capitalists: American Business and Soviet Industrialization». Harvard Business School Case 722-058, April 2022. <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=62138> [Електронний ресурс]. (дата звернення 11.10.2024)
75. Gorin N. Soviet Economic Integration or Industrial Colonialism? 2022. URL: <https://ua.boell.org/en/2022/09/01/soviet-economic-integration-or-industrial-colonialism> [Електронний ресурс]. (дата звернення 11.10.2024)
76. Gregory Paul R. , Sailors Joel. The Soviet Union during the Great Depression: The Autarky Model Palgrave Macmillan Books, in: Theo Balderston (ed.),

- The World Economy and National Economies in the Interwar Slump*. chapter 8, 2003. pp. 191–210. DOI: 10.1057/9780230536685_8
77. Hellbeck J. *Revolution in the First Person: Diaries of the Stalin Era* / Jochen Hellbeck. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 336 p.
78. Zak L. M., and Zimina S. S. eds. Gorky A. M. i sozdanie istorii fabrik i zavodov. Sbornik dokumentov i materialov v pomoshch rabotaiushchim nad istoriei fabrik i zavodov SSSR [A. M. Gorky and the Creation of the History of Factories and Plants: A Collection of Documents and Materials in Aid of Those Working on the History of USSR Factories and Plants]. Moscow: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoi literatury, 1959.
79. Klymenko O. Soviet Ideology in Workers' Memoirs of the 1920s–1930s (A Case Study of John Scott's and Borys Weide's Memoirs). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. №3 2016. P. 37–55.
80. Clark K. «The History of the Factories' as a Factory of History: A Case Study on the Role of Soviet Literature in Subject Formation.» In *Autobiographical Practices in Russia*, edited by J. Hellbeck and K. Heller. Göttingen: V&R Unipress, 2004.
81. Kotkin St. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 31–32.
82. Kotkin St. *Stalin: Waiting for Hitler 1929–1941*. USA: Penguin Random House, 2017. 1184 p.
83. Ryabushina I. and others. Implementation of innovative technologies by foreign specialists in the process of industrial engineering in the USSR (1920s–1930s). *5th International scientific and practical conference «Innovative technology in architecture and design»*. Volume 2490, Issue 1. 7 December 2023. <https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/2490/1/020007/2928185/Implementation-of-innovative-technologies-by?redirectedFrom=fulltext>
84. Samuelson L. Problems and Progress in the Historiography of the USSR: Robert W. Davies and his Pioneering Research. *Policy network brief series*. 2020. Electronic resource. URL:

<https://freepolicybriefs.org/wpcontent/uploads/2020/07/freepolicybriefs20200702.pdf>

85. Siegelbaum Lewis and Ronald Grigor Suny. Making the Command Economy: Western Historians on Soviet Industrialization. *International Labor and Working-Class History*. №43 (Spring, 1993), P. 65–76.
<https://www.y-smithcpallen.com/sites/default/files/sites/all/documents/Western%20Historians%20on%20Soviet%20Industrialization.pdf>
86. Witkin Zara. An American Engineer in Stalin's Russia: The Memoirs of Zara Witkin, 1932–1934. Berkeley: University of California Press. 1991.
<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft18700465>

ДОДАТКИ

Додаток А

З СТАТТІ Й. В. СТАЛІНА “РІК ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ” ПРО РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3 листопада 1929 р.

...Рухнули і розвіялися прахом твердження правих опортуністів (група Бухаріна) відносно того, що:

а) селяни не підуть у колгосп;

б) посилений темп розвитку колгоспів може викликати лише масове невдоволення і розмичку селянства з робітничим класом;

в) "стовповим шляхом" соціалістичного розвитку на селі є не колгоспи, а кооперація;

г) розвиток колгоспів і наступ на капіталістичні елементи села може залишити країну без хліба.

Все це рухнуло і розвіялося прахом, як старий буржуазно-ліберальний мотлох.

По-перше, селяни пішли в колгоспи пішли, пішли цілими селами, волостями, районами.

По-друге, масовий колгоспний рух не ослабляє, а зміцнює змичку, даючи їй нову, виробничу базу. Тепер навіть сліпі бачать, що коли і є якесь серйозне невдоволення у основних мас селянства, то воно стосується не колгоспної політики радянської влади, а того, що Радянська влада не може угнатися за ростом колгоспного руху в справі постачання селянам машин і тракторів.

По-третє, спір про "стовповий шлях" соціалістичного розвитку села є спір схоластичний, гідний молодих дрібнобуржуазних лібералів типу Айхенвальда і Слєпкова. Ясно, що поки не було масового колгоспного руху, "стовповим шляхом" були нижчі форми кооперації, постачальницька і збутова кооперація, а коли виступила на сцену вища форма кооперації, її колгоспна форма, остання стала "стовповим шляхом" розвитку. Говорячи без лапок, стовповим шляхом соціалістичного розвитку села є кооперативний план Леніна, який охоплює всі форми сільськогосподарської кооперації, від нижчих (постачальницько-збутова) до вищих (виробничо-колгоспна). Протиставити колгоспи кооперації - значить знуцатися з ленінізму і розписатися в своєму власному неучтві.

По-четверте, тепер навіть сліпі бачать, що без наступу на капіталістичні елементи села і без розвитку колгоспного і радгоспного руху ми не мали б тепер ні вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель, здобутих в поточному році, ні тих десятків мільйонів пудів недоторканих хлібних запасів, які вже нагромадилися в руках держави.

Більше того, можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленим темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі.

В чому полягає нове в нинішньому колгоспному русі? Нове і вирішальне в нинішньому колгоспному русі полягає в тому, що в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами.

А що це значить? Це значить, що в колгоспи пішов середняк. В цьому основа того корінного перелому в розвитку сільського господарства, який становить найважливіше досягнення радянської влади за минулий рік...